श्रीमहेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमालाया एकचत्वारिंशं पुष्पम्

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य संस्कृतभाषाप्रशिक्षणविषयकपाठ्यक्रमे निर्धारितः

संस्कृतशिक्षणाभ्यासः

{ प्रथमो भागः }

रचयिता

प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः

प्रकाशकः

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

श्रीमहेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमालाया एकचत्वारिंशं पुष्पम्

संस्कृतशिक्षणाभ्यासः

{ परिष्कृतः परिवर्धितश्च प्रथमो भागः }

रचयिता

प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः

प्रकाशकः

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रकाशकः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः
बेलझुण्डी, दाङ

प्रकाशनम्
प्रथमसंस्करणम् - २०५३
द्वितीयसंस्करणम् - २०५७

प्रकाशितपुस्तकानि - २००० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् - रू. ५०।-

कम्प्युटरटङ्कणम्
क्वालिटी लेजर प्रिन्ट, बागबजार,
दूरभाषसङ्ख्या (फोन नं.) २४२६५६

मुद्रकः
नेपाल प्रिन्टर्स एण्ड ट्रेडर्स सहकारी लिमिटेड
फोन : ४२७४५६, ४१७६७६

सम्मतिः

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य संस्कृतभाषाप्रशिक्षणपाठ्यक्रमे निर्धारितान् पाठ्यविषयान् विविधेभ्यो ग्रन्थेभ्यः सङ्गृह्य नूतनया पद्धत्या व्यवस्थाप्य च रचितो व्युत्पादनसहयोगिभिर्विषयैः समवेतः संस्कृतशिक्षणाभ्यासस्य प्रथमो भागो द्वितीयसंस्करणतया प्रकाश्यत इति प्राज्ञिकोत्कर्षद्योतकोऽयं विषयः ।

संस्कृतभाषाया व्याकरणं परमरमणीयं विस्तृतं वैज्ञानिकञ्च विलसति, परमधुना प्रचलितायाः पाठनपद्धतेर्दोषात्तत् सरसमपि नीरसं मृदुलमपि कर्कशं रुचिसंवर्धनपरमपि, अरुचिविधायकं प्रतिभाति । स्वल्पेनैव कालेन स्तोकेनैवायासेन संस्कृतभाषामधिगन्तुकामानां छात्राणां कृते तथाविधाभ्यासप्रधानग्रन्थानां न्यूनत्वमपि वर्तते वैरस्योत्पादनस्य कारणम् । संस्कृतभाषाशिक्षणे शिक्षकाणां सोत्साहायाः प्रवृत्तेरल्पत्वस्य चायमेव विद्यते हेतुः । अत एव शिक्षाध्यक्षपदभारवहनकाल एव मया स्तरानुकूलान् पाठ्यग्रन्थान् सहायकग्रन्थान् सन्दर्भग्रन्थाँश्च नवीन-पद्धत्या प्रणेतुम्, दुर्बोधग्रन्थानां ससमीक्षं टीकाऽनुवादादिकं विधातुञ्च संबद्ध-विषयविशेषज्ञा अभिप्रेरणीया इति सङ्कल्प्य तत्कार्याणि संपादयितुं विद्वांसः प्रवर्तिताः। तेषु कैश्चन विश्वविद्यालयस्य प्राज्ञिकोत्कर्षमेव निजोत्कर्षं मन्यमानै-र्नवीनपद्धत्युद्भावनकुशलान्तःकरणैः क्रियावद्भिः प्राध्यापकैः कानिचिद् ग्रन्थ-रत्नानि प्रणीय समुपस्थापितानि । पाठ्यक्रमे निर्धारितानां विषयाणां शिक्षणाया-नुकूलानि तानि निभाल्य सांप्रतं परमानन्दसन्दोहं बिभर्ति मदीयं चेतः ।

एतादृशैः कार्यजातैः छात्राणां सुशिक्षणाय, तेषु प्राज्ञिकोत्कर्षाधानाय च विशिष्टः सहयोगः संपत्स्यते, इत्यस्मिन् विषये नास्ति किमपि वक्तव्यम् । अनयैव रीत्या पाठ्यविषयसंबद्धानामन्येषामपि ग्रन्थानां प्रणयने विदुषां प्रवर्तना स्यादिति साभिनिवेशाऽभ्यर्थना मच्चेतसि सुतरां समुच्छलति ।

सन्दर्भेऽस्मिन् ग्रन्थलेखनाध्ययनाध्यापनानुसन्धानप्रशिक्षणप्रकाशनादि-कार्यजातैः प्रकाण्डपाण्डित्यपेशलानामखिलशास्त्रपारदृश्वानां मेधावतां विदुषाम्,

संस्कृतवाङ्मयार्णवालोडनकुशलानां गवेषकाणाम्, भाषाम्भोनिधिमन्थनमन्दरायमाणानां भाषावैज्ञानिकानाम्, नैकविधकाव्यप्रणयनचञ्चुराणां प्रतिभावतां कवीनाम्, विविधसंस्कृतिसाहित्यानुशीलनपराणां भावकानाञ्च समुत्पादनाय महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः सदैव प्राध्यापकवर्याणां विदुषामवदानमपेक्षत इति निवेदयितुञ्च मदन्तःकरणं मुखरयति माम् ।

पर्यन्ते चास्य विश्वविद्यालयस्य कार्यक्रमानुसारेण विविधग्रन्थेष्वाकीर्णान् विषयान् सङ्कलय्य नूतनपद्धत्या व्यवस्थापितमभ्यासप्रधानं संस्कृतवाक्यरचनानिबन्धरचनाशिक्षणोन्मुखं संस्कृतशिक्षणाभ्यासस्य प्रथमभागं परिष्कृत्य संशोध्य च प्रकाशनाय प्रस्तुतवते प्राध्यापकाय श्रीनीलमणिढुङ्गानामहोदयाय सहर्षं धन्यवादं प्रयच्छन्निहैव विरमामि शब्दैरेभिरहम् ।

माधवराजगौतमः
उपकुलपतिः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

अक्षयतृतीया, २०५७

प्रकाशकीयम्

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पाठ्यक्रमे निर्धारितान् विषयानवलम्ब्य नवीन-पद्धत्या प्रणीतानां पाठ्यपुस्तकानां सहायकपुस्तकानां सन्दर्भपुस्तकानाञ्च प्रकाशनविधौ विश्वविद्यालयोऽयमग्रेसरो विद्यत इति सामोदमावेदयामि पाठकानां पुरतः ।

प्रवेशिकापरीक्षां समुत्तीर्य संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रविष्टानां छात्राणां सहयोगार्थं प्रा. नीलमणिढुङ्गानामहोदयनिर्मितस्य संस्कृतशिक्षणाभ्यासस्य प्रथमो भागः सम्प्रति परिष्कारपरिवर्धनपुरस्सरं द्वितीयसंस्करणतया प्रकाश्यते । अनेनच्छात्रा लाभान्विता भविष्यन्तीति अस्माकं विश्वासः । संस्कृतभाषामल्पेन कालेन स्तोकेनायासेन च ज्ञातु-मभिलषतश्छात्रान् सरलया पद्धत्या शिक्षयितुं ग्रन्थोऽयं नितरामुपयोगी भवेदित्यपि विश्वसिमः । पाठयोजनायामाबद्धस्य ग्रन्थस्यास्य भूयोभूयोऽभ्यासेनच्छात्राः संस्कृतभाषायां भावाभिव्यक्तौ वाक्यरचनायां निबन्धरचनायाञ्च सामर्थ्यमधिगमिष्यन्तीति नूनम् ।

निरन्तरं सद्ग्रन्थप्रणयनसम्पादनप्रकाशनादिकार्येषु प्रेरणां प्रोत्साहनञ्च प्रदाय मार्गदर्शनं कुर्वद्भ्यो महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिपदमलङ्कुर्वद्भ्यः श्रीमाधवराजगौतममहाभागेभ्यो हार्दिकीं कृतज्ञतां समर्पयामि । अस्य ग्रन्थस्य महता-ध्यवसायेन प्रणयनं विधाय छात्राणामुपकारविधौ दत्तचेतसे विदुषे प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गाना-महोदयाय साधुवादं प्रयच्छामि ।

पुनश्च सुन्दरकम्प्यूटरटङ्कणकारिणे बागबजारस्थ-क्वालिटीलेजरप्रिन्ट-संस्थानाय, सुरुचिरमुद्रणविधायिने डिल्लीबजारस्य नेपालप्रिन्टर्सएण्डको-अपरेटिभलिमिटेडाख्य-संस्थानाय च धन्यवादं प्रदायान्येभ्यश्च संबद्धसहयोगिभ्यः धन्यवादं वितराम्यहम् ।

प्रा.डा. वावुरामपोख्रेलः
शिक्षाध्यक्षः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

अक्षयतृतीया, २०५७

निवेदनं किमपि

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य संस्कृतभाषाप्रशिक्षणकार्यक्रमे निर्धारितानां संस्कृतभाषाप्रशिक्षणसंबद्धानां पाठ्यांशानां सङ्कलनं विधाय पाठयोजनानुरूपं व्यवस्थाप्य च प्रणीतस्याभ्यासबहुलस्य संस्कृतशिक्षणाभ्यासस्य वाक्यरचनाशिक्षणोन्मुखः निबन्ध-रचनाकौशलाधायकः प्रथमभागो द्वितीयसंस्करणतया प्रकाश्यमानोऽस्तीति संबद्ध-च्छात्राणाम्, संस्कृतभाषामधिगन्तुकामानाञ्च परमसन्तोषावहोऽयं विषयः।

चतुस्त्रिंशत्सु पाठेषु निबद्धान् पाठ्यक्रमे निर्धारितान् वाक्यरचनासंबद्धान् निबन्ध-रचनाशिक्षणपराँश्च पाठ्यविषयान् यथाक्रमं सन्निवेश्य विविधैः प्रश्नैः समलङ्कृत्य च प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमद्वितीयतृतीयपाठेषु वाक्यसिद्धान्तो निरूपितः । अत्र वाक्यलक्षणम्, तत्प्रकाराः, तदवयवाः, वाक्ये पदक्रमव्यवस्था, कारकाणां सभेदमुदाहरणानि च प्रतिपादि-तानि। चतुर्थपाठाद् द्वाविंशतिपाठं यावत्प्रथमादिसप्तमीविभक्त्यन्तपदानां विविधया पद्धत्या प्रयोगप्रकारो दर्शितः । त्रयोविंशतिपाठात् चतुस्त्रिंशपाठं यावन्निबन्धरचनाप्रकारनिदर्शनपूर्वकं निबन्धलेखनदिग्दर्शनविधयः सोदाहरणं प्रदर्शिताः । पाठेष्वेषु वर्तमान-भूत-भविष्य-त्कालिकानामाज्ञार्थकसंभावनार्थकप्रेरणार्थकानाञ्चात्मनेपदिनां परस्मैपदिनामपि धातु-रूपाणाम्, प्रतिनिधिशब्दरूपाणाञ्च सस्वरूपं प्रयोगक्षेत्रं विज्ञाय तदनुरूपाणां वाक्यानां संरचने निबन्धलेखनेऽपिच्छात्राः सामर्थ्यमधिगच्छन्तीति मामकीनो विश्वासः ।

पर्यन्ते च संस्कृतभाषाशिक्षणे छात्राणां काठिन्यमनुभूय भूयो भूयो ग्रन्थलेखने प्रेरयद्भ्य उपकुलपतिपदविभूषितेभ्यः श्रीमाधवराजगौतममहाभागेभ्यो हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामि । ग्रन्थलेखनकर्मणि सहयोगं कुर्वते शिक्षाध्यक्षपदालङ्कृताय प्रा.डा. वाबुराम-पोख्रेलमहाभागाय, कुलसचिवपदमण्डिताय डा. भोजराजपन्तमहाभागाय च निजां कृतज्ञतां व्यनज्मि। अस्य ग्रन्थस्य स्वरूपसम्पादने सहयोगं विदधते प्रा.डा.वेणी-माधवढकालमहोदयाय च कृतज्ञतां प्रकाशयामि सहर्षम् । अस्य ग्रन्थस्य परिष्कार-परिवर्धनक्रमे व्याकरणविषये परामर्शप्रदानेन सहयोगं कुर्वते प्रा. माधवशरणमहोदयाय

कृतज्ञतां व्यनज्मि सधन्यवादमहम् ।

पुनश्च ग्रन्थस्य स्वरूपसम्पादने सहयोगिनो मित्रजनान् बन्धुजनाँश्च साधुवादेन सभाजयित्वा सुन्दरकम्प्यूटरटङ्कणकारिणे क्वालिटीलेजरप्रिन्ट-संस्थानाय कलात्मक-मुद्रणकारिणे नेपालप्रिन्टर्सएण्डकोअपरेटिभलिमिटेडनाम्ने मुद्रणालयाय च धन्यवाद-वचनानि वितीर्य भ्रमप्रमादादिसमुद्भवानां त्रुटीनां कृते पाठकसन्निधौ क्षमां याचमानोऽत्रैव विरमत्यसौ जनः ।

अक्षयतृतीया, २०५७ **प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः**

विषयसूची

पाठाः	विषयाः	पृष्ठसङ्ख्याः
प्रथमः पाठः	वाक्यपरिचयः	१
द्वितीयः पाठः	वाक्यप्रयोगः	५
तृतीयः पाठः	कारकाणि विभक्तयश्च	७
चतुर्थः पाठः	अस्तित्ववाचिक्रियापदप्रयोगः - १	११
पञ्चमः पाठः	अस्तित्ववाचिक्रियापदप्रयोगः - २	१४
षष्ठः पाठः	विशेषणपदप्रयोगः	१७
सप्तमः पाठः	वर्तमानकालिकवाक्यप्रयोगः	२१
अष्टमः पाठः	आत्मनेपदप्रयोगः	२६
नवमः पाठः	भूतकालिकवाक्यप्रयोगः - १	३०
दशमः पाठः	भूतकालिकवाक्यप्रयोगः - २	३३
एकादशः पाठः	भविष्यत्कालिकवाक्यप्रयोगः	३५
द्वादशः पाठः	आज्ञार्थकवाक्यप्रयोगः	३८
त्रयोदशः पाठः	सम्भावनार्थकवाक्यप्रयोगः	४०
चतुर्दशः पाठः	अनुक्ते कर्मणि द्वितीया	४२
पञ्चदशः पाठः	करणे तृतीया	५३
षोडशः पाठः	अनुक्ते कर्तरि तृतीया	५७
सप्तदशः पाठः	संप्रदाने चतुर्थी	६४
अष्टादशः पाठः	अपादाने पञ्चमी	६७
ऊनविंशः पाठः	षष्ठी शेषे	७१
विंशः पाठः	सप्तम्यधिकरणे च	७४
एकविंशः पाठः	प्रेरणार्थकक्रियापदप्रयोगः	७६
द्वाविंशः पाठः	वाक्यसंश्लेषणम्	७८

त्रयोविंशः पाठः	निबन्धरचना	८२
चतुर्विंशः पाठः	विद्या	८५
पञ्चविंशः पाठः	अनुशासनम्	८८
षड्विंशः पाठः	संस्कृतभाषा	९०
सप्तविंशः पाठः	अस्माकं विद्यालयः	९२
अष्टाविंशः पाठः	सत्सङ्गतिः	९४
ऊनत्रिंशः पाठः	लोकतन्त्रम्	९६
त्रिंशः पाठः	अस्माकं हिमालयः	९८
एकत्रिंशः पाठः	ऋतुराजो वसन्तः	१००
द्वात्रिंशः पाठः	परोपकारः	१०२
त्रयस्त्रिंशः पाठः	जन्मभूमिः	१०४
चतुस्त्रिंशः पाठः	उद्योगः	१०६
	परिशिष्टभागः	१०८

प्रथमः पाठः

वाक्यपरिचयः

१.१ *वाक्यलक्षणम्*

परस्परं समन्वीय पूर्णैकार्थबोधकानां पदानां पदयोर्वा समूह एव वाक्यमिति निगद्यते। योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तानां पदानां समुच्चयो वा वाक्यमित्यभिधीयते । क्रियान्वितं कारकं वा वाक्यमुच्यते । एकतिङ् वाक्यमिति चाहुर्वैयाकरणाः । तल्लक्षणं यथा -

परस्परं समन्वीय पूर्णैकार्थावबोधिनी
पदयोर्वा पदानां वा समष्टिर्वाक्यमुच्यते ।

१.२ *वाक्यभेदाः*

वक्तव्यतारतम्येन स्वल्पाकाराणि दीर्घाकाराणि वा वाक्यानि भवन्ति । क्रिया-कारकादीनामध्याहारापेक्षितानि 'पश्य' अहमित्यादीनि, बहुलविशेषणवर्जितैः कारक-पदैर्लसितानि प्रायशो वार्तालापे प्रयोज्यानि च वाक्यानि लघूनि भवन्ति । अनेकविध-विशेषणसमन्वितकारकपदैर्वाधिकक्रियापदैः समन्वितानि लेख्यभाषायामेव प्रयोगार्हाणि वाक्यानि दीर्घाकाराणि जायन्ते । तत्र लघुवाक्यस्योदाहरणानि यथा -

१. वेदाः छन्दोबद्धाः सन्ति
२. तेषां ज्ञानाय छन्दोज्ञानमपेक्षते ।
३. छन्दोज्ञानमन्तरेण कृतानि वेदाध्ययनादिकार्याणि फलदानि न भवन्ति।

दीर्घवाक्यस्योदाहरणं यथा -

यथा तितउना वस्तु निर्मलीक्रियते, तद्द्वारेण तृणकणादिका दूरीक्रियन्ते तथैव व्याकरणाध्ययनेन विचक्षणोऽपशब्दानपसार्य स्वकीयं वाक्यं शुद्धं सुशब्दललितं विधत्ते, गृह्णाति च तस्य साहाय्येन यथार्थमर्थम् ।

रचनाभेदेन वाक्यं द्विधा विभज्यते - सामान्यवाक्यं मिलितवाक्यञ्च ।

१.२.१ *सामान्यवाक्यलक्षणम्*

एकोद्देश्यविधेयलसितमंशवाक्यवर्जितम्, परवाक्याश्रयं विनैव पूर्णैकार्थाव-बोधकं परस्परमन्वितानां पदानां कदम्बकमेव सामान्यवाक्यमित्यभिधीयते। तदुक्तम्-

एकोद्देश्यविधेयत्वादंशवाक्यविवर्जितम् ।
परानपेक्षं सामान्यं विश्रान्तैकार्थबोधकम् ।।

१.२.२ *मिलितवाक्यस्य लक्षणम्*

भिन्नोद्देश्यविधेययोर्भिन्नयोरंशवाक्ययोर्योगेनैकत्वमापन्नं वाक्यं मिलितमिति निगद्यते । तच्च मिश्रसंयुक्तभेदेन द्विधा विभज्यते । उक्तञ्च –

भिन्नोद्देश्यविधेयत्वाद्भिन्नयोरंशवाक्ययोः
योगेनैकत्वमापन्नं मिश्रं युक्तञ्च दृश्यते ।

मिश्रवाक्यस्य लक्षणं यथा

मिश्रमङ्गाङ्गिभावेन मिलितानेकवाक्यकम् ।

वाक्येऽस्मिन्नेकमङ्गिवाक्यम्, एकन्तदधिकानि वाङ्गवाक्यानि भवन्ति । द्वयो-स्तदधिकानां वा अङ्गाङ्गीभूतानां वाक्यानां मिश्रणेन पूर्णार्थावबोधादेतादृशं वाक्यं मिश्रवाक्यमित्यभिधीयते । उदाहरणानि यथा –

क) यः परिश्रमेण पठति, स परीक्षायां साफल्यं लभते ।
ख) यः सम्यक् पठति, लिखति च स कदापि परीक्षायामसाफल्यं नाप्नोति।
ग) यः शिवं नार्चयति, व्रतोद्यापनं न विधत्ते, दीनान्नोपकुरुते तस्य जीवनं निरर्थकं भवति ।

अत्र त्रिषूदाहरणेष्वाद्ये केवलमेकमेव, द्वितीये द्वे, तृतीये च त्रीण्यङ्गवाक्यानि प्रधानवाक्यम् (अङ्गिवाक्यम्) आश्रित्य पूर्णार्थं बोधयन्तीति मिश्रवाक्यस्यो-दाहरणानीमानि। मिश्रवाक्येऽङ्गवाक्यस्याप्यङ्गत्वं कुत्रचिद् दृश्यते । यथा –

अङ्गाङ्गवाक्यम्	अङ्गवाक्यम्	अङ्गिवाक्यम्
अहं तत्र न गच्छामि	इति यो हठमकरोत्	स एवाद्य समागतः
असौ वाचालः	इति यं सर्वे वदन्ति	सोऽपि ममाग्रे मूको भवति
यथा त्वमिच्छसि	तथा कुरु	इति मयाभिहितम्

अङ्गवाक्यञ्च नामाव्ययविशेषणैस्त्रिधा विभक्तं विद्यते । तत्रोदाहरणानि यथा –

	कर्तरि –	छात्रैः सदा क्रीडनीयम् नोचितम्
नामाङ्गवाक्यानि–	कर्मणि–	अहं गच्छामि इति राम अवोचत् ।
	करणे –	त्वं सम्यक् न पठसि तेन गुरुः कुप्यति ।
	भेदके–	गुरुर्हितमाह अस्य विचारं कुरु ।

विशेषणाङ्गवाक्यानि-	गुणे-	**यदतीव रक्तं** तदेव वस्त्रं दग्धम् ।
	संख्यायाम्-	**यः प्रथमस्थानमलभत** स नितरां प्रहृष्टः।
अव्ययाङ्गवाक्यानि-	देशे-	**यत्र शीतं पतति** तत्र बाधा जायते ।
	काले-	**यदा सूर्य उदेति** तदा तमो विनश्यति ।
	प्रकारे-	**येथेच्छसि** तथा कुरु ।
	तर्के-	**त्वं सहायोऽसि चेत्कार्यं** संपत्स्यते ।

संयुक्तवाक्यस्य लक्षणम्

यत्र च पुनः समप्रधानयोर्वाक्ययोर्वाक्यानां वा संयोजकेनानङ्गाङ्गितया योगो जायते, तद् वाक्यं संयुक्तवाक्यमिति निगद्यते । तस्य लक्षणं यथा -

अनङ्गाङ्गितया तुल्यप्रधाननिरपेक्षयोः ।
वाक्ययोर्योजकेनैक्ये संयुक्तं तद्बहुष्वपि ।

तच्च समुच्चयविकल्पाऽनुक्रमाद्यर्थबोधकतया विविधप्रकारत्वमाप्नोति। तत्रोदाहरणानि यथा -

समुच्चयार्थे -	स पश्यति तञ्च पृच्छति ।
विकल्पार्थे-	त्वं जानासि किं वा श्यामो जानाति ।
अनुक्रमार्थे-	पूर्वमहमगच्छम्, तदनु त्वं गतः ।
हेत्वर्थे -	पुत्रो मार्गेऽपतत्ततो माता तमुत्थापितवती ।
विशेषार्थे -	वयं तं सान्त्वयामः परं धैर्यं नादत्ते ।
वैपरीत्ये -	स कार्यं न करोति प्रत्युत व्याघातं विधत्ते ।
पक्षान्तरे -	त्वं सावधानं गच्छ, अन्यथा पतिष्यसि ।

उद्देश्यविधेययोरेकस्य प्रयोगद्वयेऽपि संयुक्तवाक्यमेव जायते । यथा- एक एव केशवः शिवो वा देवो विद्यते । सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम्। रामं कृष्णं वा भज । पादाभ्यां हस्ताभ्यां वा प्राहरत् । स गच्छति न वा ।

परन्तु विधेयस्य द्वित्वबहुत्वसङ्ख्याबोधकस्य उद्देश्यपदैः सकृदेवान्वये तु न संयुक्तवाक्यम्, सामान्यवाक्यमेव । यथा-

रामः कृष्णश्च गच्छतः । मुखं हृदयञ्चास्य मलिने स्तः ।

अभ्यासः

क) निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. वाक्यस्य किं लक्षणम्, कतिविधञ्च तत् ?
२. सामान्यवाक्यस्य कानि लक्षणानि, किञ्च तस्योदाहरणम् ?
३. मिलितवाक्यस्य कानि लक्षणानि, कतिविधञ्च तत् ?
४. मिश्रसंयुक्तवाक्ययोः किं पार्थक्यम् ?
५. अङ्गवाक्यस्य कः परिचयः, के च तद्भेदाः ?
६. नामविशेषणाव्ययाङ्गवाक्येषु कोऽस्ति परस्परं भेदः ?
७. मिश्रवाक्यस्य कानि लक्षणानि, किञ्च तस्योदाहरणम् ?
८. संयुक्तवाक्यस्य किं लक्षणम्, किञ्च तस्य निदर्शनम् ?

ख) तात्पर्यं प्रकाशयत-

१. परस्परं समन्वीय पूर्णैकार्थावबोधिनी ।
पदयोर्वा पदानां वा समष्टिर्वाक्यमुच्यते ।।
२. एकोद्देश्यविधेयत्वादंशवाक्यविवर्जितम् ।
परानपेक्षं सामान्यं विश्रान्तैकार्थबोधकम् ।।
३. भिन्नोद्देश्यरविधेयत्वाद्भिन्नयोरंशवाक्ययोः ।
योगेनैकत्वमापन्नं मिश्रं युक्तञ्च दृश्यते ।।
४. मिश्रमङ्गाङ्गिभावेन मिलितानेकवाक्यकम् ।।
५. अनङ्गाङ्गितया तुल्यप्रधाननिरपेक्षयोः ।
वाक्ययोर्योजकेनैक्ये संयुक्तं तद्बहुष्वपि ।।

द्वितीयः पाठः

वाक्यप्रयोगः

२.१ *वाक्यप्रयोगः*

संस्कृतभाषायां कर्तरि कर्मणि भावे च वाक्यानि प्रयुज्यन्ते । सकर्मकधातूनां प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च, अकर्मकधातूनां योगे कर्तरि भावे च वाक्यानि निष्पद्यन्ते। तथा हि–

वाक्यप्रयोगस्त्रिविधो भावे कर्तरि कर्मणि ।
सकर्मके नैव भावे नैव कर्मण्यकर्मके ।।

२.१.१ *कर्तरि प्रयोगः*

कर्तृवाच्ये कर्तरि प्रथमा, कर्मणि च द्वितीया भवति । तत्र कर्त्रनुरूपाणि क्रिया पदानि प्रयुज्यन्ते ।

कर्तृवाच्यप्रयोगे हि कर्त्रधीनं क्रियापदम् ।
प्रथमान्तस्तदा कर्ता कर्मणि द्वितीया मता ।।

यथोदाहरणानि–

रामः पाठं पठति । रामौ विद्यालयं गच्छतः । रामाः फलानि खादन्ति । त्वं पुस्तकं पठसि । अहं चन्द्रं पश्यामि । वयं छात्रान् पाठयामः । सः पुराणं श्रुतवान्।

२.१.२ *कर्मणि प्रयोगः*

कर्मवाच्ये कर्मणि प्रथमा, कर्तरि च तृतीया भवति । क्रियापदानि कर्माधीनानि आत्मनेपदीयानि च भवन्ति ।

कर्मवाच्यप्रयोगे च कर्माधीनं क्रियापदम् ।
तृतीयान्तः सदा कर्ता कर्मणि प्रथमा मता ।।

यथोदाहरणानि –

रामेण पाठः पठ्यते । रामेण पाठौ पठ्येते । रामेण पाठाः पठ्यन्ते । गुरुणा त्वं पाठ्यसे । शिक्षकेन युवां पाठ्येथे । मया यूयं पात्यध्वे । त्वया अहं पाठ्ये । तेन आवां पाठ्यावहि । तया वयं पाठ्यामहि । अनेन पाठः अपठ्यत । केशवेन पाठाः पठिष्यन्ते ।

२.१.३ *भावे प्रयोगः*

भाववाच्ये कर्तरि तृतीया, सर्वदैव प्रथमपुरुषस्यैकवचने क्रियापदञ्च प्रयुज्यते।

तच्चात्मनेपदि भवति । क्तादौ तु नपुंसकत्वमेकत्वञ्च ।

भाववाच्यप्रयोगे तु तृतीया कर्तृकारके ।
प्रथमपुरुषस्यैकवचनञ्च क्रियापदम् ।।

यथोदाहरणानि –

मया हस्यते । त्वया उच्यते । तैः स्थीयते । अस्माभिः रुद्यते । तया ह्रीयते। युवत्या अत्रप्यत । बालिकया रुदिष्यते । अनया हसितम् ।

२.२ *वाक्ये पदक्रमः*

आदौ कर्ताऽऽख्यातमन्ते करणादिकमन्तरा
क्रियाविशेषणं कर्म विधेयञ्च क्रियान्तिके ।।
विशेषणं विशेष्यात्प्राग् विधेयन्तु तदुत्तरम् ।
भेदकं भेद्यतः पूर्वमव्ययानि यथान्वयम् ।
गौणक्रिया मुख्यतः प्राग्, अग्रेऽस्याः कारकादिकम् ।।
आदौ संबोधनोद्गारो सामान्योऽयं पदक्रमः ।।

यथोदाहरणानि –

भगवन्! त्वं नः सदैव पाहि। अस्माभिर्विकसितानि पुष्पाणि चीयन्ते। कारुणिकाः आढ्या दीनेभ्यो द्वारि द्वारि, अन्नानि वितरन्ति । ऊर्णावस्त्रं प्रबलमपि शीतं बाधते । अहो! महानानन्दः समजनि । दशरथस्य सुतो रामः सीतया साकं वनाय प्रतस्थे ।

अभ्यासः

निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. वाक्यप्रयोगः कतिविधः ?
२. कर्तृवाच्यस्य किं लक्षणम् ?
३. कर्मवाच्यस्य किं लक्षणम् ?
४. कर्तृकर्मवाच्ययोः को भेदः ?
५. भाववाच्यस्य किं लक्षणम् ?
६. कर्तृवाच्यभाववाच्ययोः किमन्तरम् ?
७. कर्मवाच्यभाववाच्ययोः को भेदः ?
८. कर्मवाच्ये कर्तरि कर्मणि च का विभक्तयः प्रयुज्यन्ते ?
९. वाक्ये पदक्रमः कीदृशः ?

तृतीयः पाठः

कारकाणि विभक्तयश्च

३.१ *कारकपरिचयः*

क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति कारकस्य सामान्यलक्षणम् । कर्तृकर्मादीनां साक्षात् क्रिययाऽन्वयतया कारकत्वं सिध्यति । संबन्धस्य तु क्रियया साक्षादन्वयाभावेन नार्हति कारकत्वम् । तानि षट्सङ्ख्यकानि बुधैराम्नातानि –

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ।।
तत्र पञ्चविधः कर्ता कर्म सप्तविधं भवेत् ।
करणं द्विविधञ्चैव सम्प्रदानं त्रिधा मतम् ।।
अपादानं द्विधा चैव तथाधारश्चतुर्विधः ।

३.२ *विभक्तयः*

३.२.१ *सुब्विभक्तयः*

विभक्तिनाम	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमा	सु	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औट्	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्

३.२.२ *तिङ्विभक्तयः*

	परस्मैपदे		
	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमपुरुषे	तिप्	तस्	झि
मध्यमपुरुषे	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषे	मिप्	वस्	मस्
	आत्मनेपदे		
प्रथमपुरुषे	त	आताम्	झ
मध्यमपुरुषे	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमपुरुषे	इट्	वहि	महिङ्

३.२.३ *कारकानुसारेण विभक्तीनां प्रयोगः*

कारकप्रकारसङ्ख्या	प्रकाराः	उदाहरणानि
कर्ता पञ्चविधः	स्वतन्त्रकर्ता	कृष्णः फलं खादति (स्वतन्त्रकर्ता)
	हेतुकर्ता	माता शिशुं दुग्धं पाययति (तत्प्रयोजको हेतुश्च)
	कर्मकर्ता	स्वयमेव दृश्यन्ते दुष्टजनदोषाः (कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः)
	अभिहित कर्ता	साधवः परार्थमापादयन्ति (अभिहिते कर्तरि प्रथमा)
	अनभिहितकर्ता	साधुभिरापाद्यन्ते परार्थाः (कर्तृकरणयोस्तृतीया)
कर्म सप्तविधम्	ईप्सितम्	केशवः फलं भक्षयति (कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्मणि द्वितीया)
	अनीप्सितम्	क्षुद्रा विषं खादन्ति (तथायुक्तञ्चानीप्सितम्)
	ईप्सितानीप्सितम्	पायसं खादन् रजोऽपि खादति ।
	अकथितम्	हरिः गां पयो दोग्धि (अकथितञ्च)
	कर्तृकर्म	गमयति शिष्यं ग्रामं गुरुः (गतिबुद्धि०)
	अभिहितम्	कटाः क्रियन्ते देवदत्तेन (अभिहिते कर्मणि प्रथमा)
	अनभिहितम्	हरिदत्तः कटं करोति (कर्तुरीप्सितमं कर्म)

करणम् द्विविधम्	वाह्यम् (शरीरावयवादन्यत्)	माधवः परशुना वृक्षं छिनत्ति (साधकतमं करणम्। कर्तृकरणयोस्तृतीया)
	आभ्यन्तरम् (शरीरावयवाश्रितम्)	अनुजः चक्षुषा हिमालयं पश्यति
संप्रदानं त्रिविधम्	प्रेरकम्	माधवो ब्राह्मणाय गां ददाति (ब्राह्मणो मनसा मह्यं गां देहीति प्रेरयति ।) (संप्रदाने चतुर्थी)
	अनुमन्त्रिकम्	सूर्याय अर्घ्यं ददाति (सूर्यो न प्रेरयति न च निराकरोति)
	अनिराकर्तृकम्	रामो हरये पुष्पं ददाति (रामो न प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति)
अपादानं द्विविधम्	चलम्	सारथिर्धावतो रथात् पतति । (ध्रुवमपायेऽपादानम्) ।
	अचलम्	हरिः ग्रामादागच्छति (अपादाने पञ्चमी)
अधिकरणं चतुर्विधम्	औपश्लेषिकम्	कटे आस्ते (आधारोऽधिकरणम् । सप्तम्यधिकरणे च।)
	व्यापकम्	तिलेषु तैलं विद्यते
	वैषयिकम्	वने शार्दूला वसन्ति
	सामीपिकम्	वाग्वत्यां विद्यते घोषः

अभ्यासः

क) निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. कारकस्य किं लक्षणम् ?
२. कारकाणि कति, कानि च तानि ?
३. कति सुब्विभक्तयः, काश्च ताः ?
४. कति तिङ्विभक्तयः, काश्च ताः ?
५. परस्मैपदीयास्तिङ्विभक्तयः कति, काश्च ताः ?
६. आत्मनेपदीयास्तिङ्विभक्तयः कति, काश्च ताः ?

७. केषु केषु कारकेषु कासां विभक्तीनां प्रयोगः ?

८. कर्ता कतिविधः, के च ते ?

९. कर्म कतिविधम्, किं च तत् ?

१०. करणसंप्रदानापादानाधिकरणानां भेदाः के ?

क) *तात्पर्यं प्रकाशयत-*

१. वाक्यप्रयोगस्त्रिविधो भावे कर्तरि कर्मणि ।
सकर्मके नैव भावे नैव कर्मण्यकर्मके ।।

२. कर्तृवाच्यप्रयोगे हि कर्त्रधीनं क्रियापदम् ।
प्रथमान्तस्तदा कर्ता कर्मणि द्वितीया मता ।।

३. कर्मवाच्यप्रयोगे च कर्माधीनं क्रियापदम् ।
तृतीयान्तः सदा कर्ता कर्मणि प्रथमा मता ।।

४. भाववाच्यप्रयोगे तु तृतीया कर्तृकारके ।
प्रथमपुरुषस्यैकवचनञ्च क्रियापदम् ।।

५. आदौ कर्ताऽऽख्यातमन्ते करणादिकमन्तरा ।
क्रियाविशेषणं कर्म विधेयञ्च क्रियान्तिके ।।
विशेषणं विशेष्यात्प्राग् विधेयन्तु तदुत्तरम् ।
भेदकं भेद्यतः पूर्वमव्ययानि यथान्वयम् ।।
गौणक्रिया मुख्यतः प्राग् अग्रेऽस्याः कारकादिकम् ।
आदौ संबोधनोद्गारो सामान्योऽयं पदक्रमः ।।

६. कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ।।

चतुर्थः पाठः

अस्तित्ववाचिक्रियापदप्रयोगः - १

[१]प्रथमपुरुषे -	एकव.	सः	अस्ति
	द्विव.	तौ	स्तः
	बहुव.	ते	सन्ति
[२]मध्यमपुरुषे-	एकव.	त्वम्	असि
	द्विव.	युवाम्	स्थः
	बहुव.	यूयम्	स्थ
[३]उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	अस्मि
	द्विव.	आवाम्	स्वः
	बहुव.	वयम्	स्मः

४.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

सः अस्ति । तौ स्तः । ते सन्ति । त्वम् असि । युवां स्थः । यूयं स्थ । अहम् अस्मि । आवां स्वः । वयं स्मः । रामः अस्ति । रामौ स्तः । रामाः सन्ति । सीता अस्ति । सीते स्तः । सीताः सन्ति । कविः अस्ति । कवी स्तः । कवयः सन्ति। मुनिः अस्ति । मुनी स्तः । मुनयः सन्ति । गुरुः अस्ति । गुरू स्तः । गुरवः सन्ति। भानुः अस्ति । भानू स्तः । भानवः सन्ति । नदी अस्ति । नद्यौ स्तः। नद्यः सन्ति। युवती अस्ति । युवत्यौ स्तः । युवत्यः सन्ति । पिता अस्ति । पितरौ स्तः । पितरः सन्ति । माता अस्ति । मातरौ स्तः । मातरः सन्ति । भ्राता अस्ति । भ्रातरौ स्तः। भ्रातरः सन्ति । सखा अस्ति । सखायौ स्तः । सखायः सन्ति । राजा अस्ति। राजानौ स्तः । राजानः सन्ति ।

४.२ *[४]बहुवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

रमेशः अस्ति । *(रमेशाः सन्ति ।)* अर्जुनौ स्तः । त्वम् असि । युवां स्थः। अहम् अस्मि । आवाम् स्वः । सा अस्ति । दुर्गे स्तः । अरिः अस्ति । ऋषी स्तः।

---

१. शेषे प्रथमः । २. युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । ३. अस्मद्युत्तमः । ४. बहुषु बहुवचनम् ।

मुनिः अस्ति। विधू स्तः । नदी अस्ति । चम्वौ स्तः । नृपः अस्ति । नरेशौ स्तः । दुर्गा अस्ति । पार्वत्यौ स्तः । सखा अस्ति । नद्यौ स्तः । गोदावरी अस्ति । भागिरथ्यौ स्तः । सखायौ स्तः । राजा अस्ति ।

४.३ *द्विवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

स: अस्ति । *(तौ स्तः ।)* ते सन्ति । त्वम् असि । यूयं स्थ । अहम् अस्मि। वयं स्मः। रामः अस्ति । सीताः सन्ति । उमेशः अस्ति । रमेशाः सन्ति । लता अस्ति । हरयः सन्ति । नदी अस्ति । रिपवः सन्ति । भानुः अस्ति । युवत्यः सन्ति। रेवती अस्ति। कालिकाः सन्ति । बालिका अस्ति । रमाः सन्ति । पुष्पम् अस्ति । कुसुमानि सन्ति । फलम् अस्ति । वनानि सन्ति । कमलम् अस्ति । जलानि सन्ति। अरण्यम् अस्ति। उपवनानि सन्ति। रेवा अस्ति । वृक्षाः सन्ति । धेनुः अस्ति । नार्यः सन्ति । एषा अस्ति । एते सन्ति । बालकाः सन्ति । वानरः अस्ति। मानवाः सन्ति । सिंहः अस्ति। तारकाः सन्ति । ग्रहः अस्ति । नक्षत्राणि सन्ति । चन्द्रिका अस्ति । भल्लूकाः सन्ति । ग्रहः अस्ति । उपग्रहाः सन्ति । चन्द्रिका अस्ति। तारकाः सन्ति । देवी अस्ति । वध्वः सन्ति । धेनुः अस्ति । तरवः सन्ति। सती अस्ति । फलानि सन्ति। प्राणी अस्ति । विद्यार्थिनः सन्ति । पत्रिका अस्ति । मेषाः सन्ति । अजा अस्ति । वाप्यः सन्ति । भृङ्गः अस्ति । शृगालाः सन्ति । व्याघ्रः अस्ति। मृगाः सन्ति ।

४.४ *एकवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

दानवाः सन्ति । *(दानवः अस्ति ।)* मानवौ स्तः । युवां स्थः । यूयं स्थ। आवां स्वः । वयम् स्मः । रमे स्तः । अपर्णाः सन्ति । लते स्तः । हरयः सन्ति । नद्यौ स्तः । हरी स्तः। मानवाः सन्ति । रवी स्तः । गुरवः सन्ति । पितरौ स्तः । भ्रातरः सन्ति । मातरौ स्तः। सखायः सन्ति । राजानौ स्तः । विधवः सन्ति । पार्वत्यौ स्तः । जामातारः सन्ति । सखायौ स्तः। रमाः सन्ति। कमले स्तः । राजानः सन्ति ।

४.५ *स्वकीयवाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

सः । *(सः अस्ति ।)* तौ । ते । त्वम् । युवाम् । यूयम् । अहम् । आवाम्। वयम्। नरः। देवौ । वृक्षाः । उमा । लते । कविताः । यतिः । मुनी । हरयः । गुरुः। भानू । रिपवः। नदी । गौर्यौ । चमर्यः । भ्राता । मातरौ । पितरः । सखा । राजानौ।

४.६ *अस् धातोर्वर्तमानकाले (लटि) रूपाणि लिखत ।*

४.७ *नर-लता-मुनि-विधु-नदी-पितृ-सखि-राजन्शब्दानां प्रथमाविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

४.८ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य, उत्तराणि लिखत ।*

क) सः कः अस्ति ? सः शिक्षकः अस्ति ।	
ख) तौ कौ स्तः ?	तौ (प्राध्यापक)
ग) ते के सन्ति ?	ते (गुरु)
घ) त्वं कः असि ?	अहम् (प्राचार्य)
ङ) युवाम् कौ स्थः ?	आवाम् (पूजक)
च) यूयं के स्थ ?	वयम् (छात्र)
छ) अहम् कः अस्मि ?	त्वम् (कृषक)
ज) आवाम् कौ स्वः ?	युवाम् (सखिन्)
झ) वयम् के स्मः ?	यूयम् (भारवाहक)
ञ) सा का अस्ति ?	(बालिका)
ट) ते के स्तः ?	(अजा)
ठ) ताः का : सन्ति ?	(युवति)
ड) तत् किम् अस्ति ?	(फल)
ढ) ते के स्तः ?	(भवन)
ण) तानि कानि सन्ति ?	(नक्षत्र)

४.९ *समुचिते पदे योजयित्वा यथासंभवमधिकानि वाक्यानि रचयत ।*

(यथा – रामः अस्ति । ते स्तः । जलानि सन्ति ।)

रामः । सुमित्रा । अस्ति । ते । सन्ति । फले । जलानि । स्तः । स्मः । युवाम्। वयम् । स्वः । यूयम् । अहम् । असि । स्थः । नदी । त्वम् । गुरू । अस्मि। द्यौः। चन्द्रः। तारकाः । मानवः । भानवः । बालकाः । यतयः । मुनी । देवौ । छात्रौ । छात्राः । अध्यापकः । मार्जारः । काकौ । मूषिकाः । धेनवः । माता। पितरः । सखा । भ्रातरौ । सः। ते । ताः । सा । अयम् । इमौ । इमे । एषः। एतौ। एते ।

पञ्चमः पाठः

अस्तित्ववाचिक्रियापदप्रयोगः - २

प्रथमपुरुषे –	एकव.	सः	आसीत्
	द्विव.	तौ	आस्ताम्
	बहुव.	ते	आसन्
मध्यमपुरुषे –	एकव.	त्वम्	आसीः
	द्विव.	युवाम्	आस्तम्
	बहुव.	यूयम्	आस्त
उत्तमपुरुषे –	एकव.	अहम्	आसम्
	द्विव.	आवाम्	आस्व
	बहुव.	वयम्	आस्म

५.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

सः आसीत् । रामौ आस्ताम् । श्यामाः आसन् । कृष्णः आसीत् । कृष्णौ आस्ताम्। रमाः आसन् । लते आस्ताम् । हरयः आसन् । नदी आसीत् । पार्वत्यौ आस्ताम् । पितरः आसन् । राजा आसीत् । राजानौ आस्ताम् । राजानः आसन् । त्वम् आसीः । युवाम् आस्तम् । यूयम् आस्त । अहम् आसम् । आवाम् आस्व। वयम् आस्म ।

५.२ *एकवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

रामाः आसन् । *(रामः आसीत् ।)* युवाम् आस्तम् । यूयम् आस्त । आवाम् आस्व । वयम् आस्म । नद्यौ आस्ताम् । मुनयः आसन् । गौर्यौ आस्ताम् । चमर्यः आसन्। बालकौ आस्ताम् । लताः आसन् । मुनी आस्ताम् । पितरः आसन् । भ्रातरौ आस्ताम् । राजानः आसन् । सखायौ आस्ताम् । कृष्णाः आसन् । स्त्रियौ आस्ताम्।

५.३ *द्विवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

रामः आसीत् । *(रामौ आस्ताम् ।)* अनुजाः सन्ति । केशवः अस्ति । नद्यः आसन्। हरयः सन्ति । पिता आसीत् । खगाः आसन् । अहम् आसम् । वयम्

स्मः। एताः सन्ति । इमे आसन् । का आसीत् ? कवयः सन्ति । भानवः आसन्। गुरुः आसीत् । गुरवः सन्ति । द्यौः अस्ति । राजा आसीत् । नृपाः सन्ति । फलानि आसन् । अन्नानि सन्ति। भवनम् आसीत् । वनानि सन्ति ।

५.४ *बहुवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

केशवः आसीत् । *(केशवाः आसन् ।)* त्वम् आसीः । अहम् आसम् । बालिके आस्ताम् । कविः आसीत् । नद्यौ आस्ताम् । पुष्पम् आसीत् । कुसुमे आस्ताम् । नारी आसीत्। चमर्यौ आस्ताम् । गुरुः आसीत् । भानू आस्ताम् । विधवा आसीत् । फले आस्ताम्। गर्दभः आसीत् । वानरौ आस्ताम् । कमला आसीत् । रमे आस्ताम् । स्त्रियौ आस्ताम् । मित्रे आस्ताम् । पिता आसीत् । मातरौ आस्ताम् । भ्राता आसीत् । श्वसुरः आसीत् । नप्तारौ आस्ताम् । भगिनी आसीत्। भागिनेयौ आस्ताम् । पत्रम् आसीत् । जामातरौ आस्ताम् । चक्रवाकवधूः आसीत्। सखायौ आस्ताम् । रिपुः अस्ति । शत्रू स्तः। नक्षत्रम् अस्ति । बालिके स्तः । एकः अस्ति। द्वौ स्तः ।

५.५ *वर्तमानकाले परिवर्तनं कुरुत ।*

रमेशः आसीत् । *(रमेशः अस्ति ।)* उमेशौ आस्ताम्। मुनयः आसन् । त्वम् आसीः । युवाम् आस्तम्। यूयम् आस्त । अहम् आसम् । स्त्रियौ आस्ताम् । सखायः आसन्। राजानौ आस्ताम् । वैद्याः आसन् । चमूः आसीत् । भूपतयः आसन् । खगौ आस्ताम् । पक्षिणः आसन् ।

५.६ *भूतकाले परिवर्तनं कुरुत ।*

सः अस्ति । *(सः आसीत् ।)* तौ स्तः । ते सन्ति । त्वम् असि । युवां स्थः। यूयं स्थ । अहम् अस्मि । आवाम् स्वः । वयं स्मः । केशवः अस्ति । रामौ स्तः। रामाः सन्ति। बालिका अस्ति । बालिके स्तः । बालिकाः सन्ति । सिंहः न अस्ति। भल्लूकौ न स्तः । वानराः न सन्ति । मुनिः न अस्ति । कवी न स्तः । कपयः न सन्ति । भानुः न अस्ति । गुरू न स्तः । विधवाः न सन्ति । कोकिलः न अस्ति । पुष्पे न स्तः । कुसुमानि न सन्ति । चमरी अस्ति । स्त्रियौ स्तः । नार्यः न सन्ति। वधूः अस्ति । रिपू स्तः । रिपवः न सन्ति । तारकाः सन्ति । नक्षत्राणि सन्ति। वने स्तः । भवनानि सन्ति । चमूः अस्ति । चक्रवाकाः सन्ति । शूकरौ स्तः। मार्जाराः सन्ति । भेकः अस्ति ।

५.७ *परस्परं मेलयत*

क		ख	
१)	श्यामः	क)	स्मः
२)	केशवौ	ख)	सन्ति
३)	हंसाः	ग)	स्वः
४)	त्वम्	घ)	स्थ
५)	युवाम्	ङ)	अस्मि
६)	यूयम्	च)	स्तः
७)	अहम्	छ)	अस्ति
८)	आवाम्	ज)	असि
९)	वयम्	झ)	स्थः

५.८ *कोष्ठस्थशब्दान् प्रयुज्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

अयं कः अस्ति ? (राम) । इमौ कौ स्तः ? (कवि)

(अयं रामः अस्ति ।)

इमे के सन्ति ?	(बालक)	स कः अस्ति ?	(कुलसचिव)
तौ कौ स्तः ?	(प्राध्यापक)	ते के सन्ति ?	(प्राचार्य)
इयं का अस्ति ?	(बालिका)	इमे के स्तः ?	(छात्रा)
इमाः काः सन्ति ?	(नारी)	सा का अस्ति ?	(शिक्षिका)
ते के स्तः ?	(अजा)	ताः काः सन्ति ?	(चमरी)
तत् किम् अस्ति ?	(पुस्तक)	ते के स्तः ?	(फल)
तानि कानि सन्ति ?	(पुष्प)	इदम् किम् अस्ति ?	(पत्र)
इमे के स्तः ?	(पुष्प)	इमानि कानि सन्ति ?	(कुसुम)

५.९ *निम्नशब्दानां प्रथमाविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

षष्ठः पाठः

[१]विशेषणपदप्रयोगः

पुंलिङ्गे				
प्रथमपुरुषे-	एकव.	रामः	सुन्दरः	अस्ति
	द्विव.	रामौ	सुन्दरौ	स्तः
	बहुव.	रामाः	सुन्दराः	सन्ति
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	सुन्दरः	असि
	द्विव.	युवाम्	सुन्दरौ	स्थः
	बहुव.	यूयम्	सुन्दराः	स्थ
उत्तमपुरुषे-	एकव.	अहम्	सुन्दरः	अस्मि
	द्विव.	आवाम्	सुन्दरौ	स्वः
	बहुव.	वयम्	सुन्दराः	स्मः
स्त्रीलिङ्गे				
प्रथमपुरुषे-	एकव.	सीता	सुन्दरी	अस्ति
	द्विव.	सीते	सुन्दर्यौ	स्तः
	बहुव.	सीताः	सुन्दर्यः	सन्ति
मध्यमपुरुषे-	एकव.	त्वम्	सुन्दरी	असि
	द्विव.	युवाम्	सुन्दर्यौ	स्थः
	बहुव.	यूयं	सुन्दर्यः	स्थं
उत्तमपुरुषे-	एकव.	अहं	सुन्दरी	अस्मि
	द्विव.	आवाम्	सुन्दर्यौ	स्वः
	बहुव.	वयम्	सुन्दर्यः	स्मः
नपुंसकलिङ्गे				
प्रथमपुरुषे-	एकव.	फलम्	सुन्दरम्	अस्ति
	द्विव.	फले	सुन्दरे	स्तः
	बहुव.	फलानि	सुन्दराणि	सन्ति

१. यल्लिङ्गं यद्वचनं याश्च विभक्तयो विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं ताश्च विभक्तयो विशेषणस्यापि ।।

६.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

रामः सुन्दरः अस्ति । अर्जुनौ निर्मलौ स्तः । श्यामाः सुन्दर्यः सन्ति । रमा शुद्धा अस्ति । लते निष्फले स्तः । गौर्यौ सपुत्रे स्तः । कृष्णः कपिलः अस्ति । रामौ कपिलौ स्तः। वायसाः कृष्णाः सन्ति । खगः कृष्णः अस्ति । खगौ पीनौ स्तः। खगाः श्वेताः सन्ति । फलम् रक्तम् अस्ति । फले रक्ते स्तः । फलानि रक्तानि सन्ति। वनम् घनम् अस्ति । वने घने स्तः । वनानि घनानि सन्ति । हरिः सुन्दरः अस्ति । हरी सुन्दरौ स्तः । हरयः सुन्दराः सन्ति। रामः गच्छन् अस्ति । रामौ गच्छन्तौ स्तः। रामाः गच्छन्तः सन्ति । सीता गच्छन्ती अस्ति । सीते गच्छन्त्यौ स्तः । सीताः गच्छन्त्यः सन्ति । फलम् पतत् अस्ति । फले पतती स्तः । फलानि पतन्ति सन्ति। अहम् भ्रमन् अस्मि । आवां भ्रमन्तौ स्वः । वयं भ्रमन्तः स्मः ।

६.२ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

क) रामः कीदृशः अस्ति ?
ख) कौ निर्मलौ स्तः ?
ग) काः सुन्दर्यः सन्ति ?
घ) रमा कीदृशी अस्ति ?
ङ) के निष्फले स्तः ?
च) गौर्यौ कीदृश्यौ स्तः ?
छ) कः कपिलः अस्ति ?
ज) वायसाः कीदृशाः सन्ति ?
झ) कः कृष्णः अस्ति ?
ञ) कौ पीनौ स्तः ?
ट) के श्वेताः सन्ति ?
ठ) फलम् कीदृशम् अस्ति ?
ड) के रक्ते स्तः ?
ढ) कानि रक्तानि सन्ति ?
ण) वनम् कीदृशम् अस्ति ?
त) के घने स्तः ?
थ) कानि घनानि सन्ति ?
द) हरिः कीदृशः अस्ति ?
ध) कौ सुन्दरौ स्तः ?
न) हरयः कीदृशाः सन्ति ?
प) रामः किं कुर्वन् अस्ति ?
फ) कौ गच्छन्तौ स्तः ?
ब) रामाः किं कुर्वन्तः सन्ति ?
भ) सीता किं कुर्वती अस्ति ?
म) के गच्छन्त्यौ स्तः ?
य) सीताः किं कुर्वत्यः सन्ति ?
र) किम् पतत् अस्ति ?
ल) फले किं कुर्वती स्तः ?
व) कनि पतन्ति सन्ति ?
श) त्वम् किं कुर्वन् असि ?
ष) युवां किं कुर्वन्तौ स्थः ?
स) यूयं किं कुर्वन्तः स्थ ?

६.३ *बहुवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

श्यामः पठन् अस्ति । *(श्यामाः पठन्तः सन्ति ।)* अनुजौ क्रीडन्तौ स्तः । सीता लिखन्ती अस्ति । रमे धावन्त्यौ स्तः । हरिः कथयन् अस्ति । मुनी वदन्तौ

स्तः । भानुः तपन् अस्ति । विधू प्रकाशमानौ स्तः । बालकः शयानः अस्ति । नदी वहन्ती अस्ति। गौर्यौ गच्छन्त्यौ स्तः। त्वम् गच्छन्ती असि। युवाम् पतन्त्यौ स्थः। अहम् सुन्दरी अस्मि। आवाम् वसन्तौ स्वः । एषा क्रन्दन्ती अस्ति । इमौ लिखन्तौ स्तः । जम्बूकः क्रोशन् अस्ति । फले पक्वे स्तः । वनम् हरिद्वर्णम् अस्ति ।

६.४ *गच्छत् - भ्रमत् - पतत् - सुन्दर-कृष्ण-श्वेतशब्दानां त्रिषु लिङ्गेषु प्रथमाविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

६.५ *कोष्ठमनुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।*

क) रामः .... अस्ति (गम्) ।
ख) केशवौ .... स्तः (धाव्) ।
ग) सीता .... आसीत् (सुन्दर) ।
घ) रमे .... स्तः (कुरूप) ।
ङ) श्यामाः .... सन्ति (शी) ।
च) अहम् .... अस्मि (हस्) ।
छ) आवाम् .... स्वः (क्रीड्) ।
ज) वयम् .... स्मः (लिख्) ।
झ) नदी .... अस्ति (वह्) ।
ञ) गौर्यौ .... स्तः (रूपवती) ।
ट) फलानि .... सन्ति (पक्व) ।
ठ) निर्झराः .... आसन् (पत्) ।
ड) हिमशिखराणि .... सन्ति (धवल) ।
ढ) वने .... स्तः (कृष्ण) ।
ण) घोटकौ .... स्तः (श्वेत) ।
त) भवनानि .... सन्ति (सुन्दर) ।
थ) चमर्यः .... आसन् (चर्) ।

६.६ *अधस्तनपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

पक्वम् । श्वेतौ । निर्मले । क्षालयन्ती । लिखन्त्यौ । धावन्त्यः । भ्रमन्तः। सुन्दर्यः। क्रन्दन् । शुभ्रः । मनोहरम् । विकसत् । द्योतयन् । क्रीडन्त्यौ । पठन्ती। पतन्ति । पश्यन्त्यः। धवलौ । वदन् । सुन्दर्यौ । क्रोशन्तौ । गर्जन्तः । शुद्धम् ।

६.८ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

श्वेतः । श्वेता । श्वेतम् । कष्णः । कृष्णाः । कृष्णम् । रक्तम् । रक्ता। रक्तः। पीता । पीतः । पीतम् । मधुरः । मधुरा । मधुरम् । हरितः । हरिता । हरितम् । कटुः । कट्वी । कटु । अम्लः । अम्ला । अम्लम् । शीतलः । शीतला । शीतलम्। उष्णः । उष्णा । उष्णम्। शोभनः। शोभना । शोभनम् । स्थूलः। मनोहरः। कृशः । बुद्धिमान् । साधुः। स्थूला । कृशा। मनोहरा । बुद्धिमती साध्वी। स्थूलम्। कृशम् । मनोहरम् । बुद्धिमत् ।

६.९ *(६.१ ६.३) निर्दिष्टवाक्यानां भूतकाले परिवर्तनं कुरुत ।*

६.१० *(६.३) निर्दिष्टवाक्यानां प्रश्नार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

सप्तमः पाठः

वर्तमानकालिकवाक्यप्रयोगः

प्रथमपुरुषे –	एकव.	रामः	पठति ।
	द्विव.	रामौ	पठतः ।
	बहुव.	रामाः	पठन्ति ।
मध्यमपुरुषे–	एकव.	त्वम्	पठसि ।
	द्विव.	युवाम्	पठथः ।
	बहुव.	यूयम्	पठथ ।
उत्तमपुरुषे –	एकव.	अहम्	पठामि ।
	द्विव.	आवाम्	पठावः ।
	बहुव.	वयम्	पठामः ।

७.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

रामः पठति । सीते हसतः । रमाः गच्छन्ति । त्वं पश्यसि । युवां क्रन्दथः। यूयम् आगच्छथ । अहं हसामि । आवां पचावः । वयं त्यजामः । शिष्यः नमति। शिष्यौ नमतः। शिष्याः नमन्ति । उमेशः पिबति । उमेशौ पिबतः । उमेशाः पिबन्ति। लता त्रुटति । लते त्रुटतः। लताः त्रुटन्ति । कविः सृजति । कवी सृजतः। कवयः सृजन्ति । छात्रः पठति । छात्रौ पठतः । छात्राः पठन्ति । पिता क्षाम्यति । पितरौ क्षाम्यतः । पितरः क्षाम्यन्ति । त्वं क्षाम्यसि । युवां क्षाम्यथः। यूयं क्षाम्यथ। अहं क्षाम्यामि । आवां क्षाम्यावः । वयं क्षाम्यामः ।

७.२ *बहुवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

रामः पठति ।*(रामाः पठन्ति ।)* केशवः हसति । देवौ गच्छतः । मनुष्यौ पश्यतः। खगः उद्गच्छति । त्वं वदसि । अहं वदामि । आवां क्रीडावः । सीता नृत्यति । उमेशः आगच्छति । रमे पठतः । सः काङ्क्षति । त्वं त्यजसि । शिष्यौ नमतः । अहं नमामि। आवां पचावः । केशवौ पिबतः । लुब्धकः भ्रमति । विप्रौ त्यजतः । याचकः याचति । अहं वदामि । माधवः रक्षति । गोविन्दौ वसतः । गर्दभः वहति। आवां तिष्ठावः । चौरः हरति । बालकः क्रन्दति । अहं वाञ्छामि ।

शृगालौ क्रोशतः । सिंहः गर्जति । व्याघ्रौ धावतः । मृगः चरति । वृकौ खादतः। हरी किरतः । मूर्खः तुदति । सर्पः गिरति । कृषकौ कर्षतः । केशवौ क्षिपतः । त्वं पृच्छसि । आवां मुञ्चावः । युवां स्पृशथः । बालकौ लिखतः । अहं प्रविशामि। तारके स्फुरतः । बालिका तुष्यति । मयूरौ नृत्यतः । गोधूमः नश्यति । पुत्रौ क्रुध्यतः। अहं क्षुध्यामि । तौ सीदतः । बालिके लिखतः । नरौ शोचतः । कृषकः वपति । मेघः वर्षति । सैनिकौ रक्षतः । भूपालः जयति । आवाम् क्रीडावः । विष्णू तरतः । कृषकः खनति । गायकौ गायतः । मूषकः चर्वति । नापितौ क्षुरतः। विप्रः जीवति । अग्निः ज्वलति । सूर्यः तपति । सः तर्जति । मूर्खौ तर्दतः । हंसः तरति। आवाम् नन्दावः । खलौ निन्दतः । बालकौ पुष्यतः । छात्रः बोधति । भगिन्यौ मूर्छतः । मुनिः शपति । कवी सृजतः । युवां सिञ्चथः । अयं स्मरति । केशवौ उत्तरतः । वृक्षौ फलतः । तौ क्षिपतः । एतौ जिघ्रतः । लते त्रुटतः । विमलौ भक्षयतः। चौरः चोरयति । अर्जुनौ कथयतः । वृद्धः न स्मरति । देवौ न जल्पतः। आवां प्रक्षिपावः । अयं मुञ्चति । मशकौ दशतः । एषा चिन्तयति ।

७.३ ***द्विवचने परिवर्तनं कुरुत ।***

केशवः गच्छति । *(केशवौ गच्छतः ।)* कमलाः मिलन्ति । सर्पः दशति। इमे मुञ्चन्ति । गुरवः पाठयन्ति । एते क्षिपन्ति । अहं चिन्तयामि । एषा लिम्पति । मूर्खः तर्दति । हरयः तरन्ति। कृषकः सिञ्चति । व्याघ्राः गर्जन्ति । मृगः धावति । कविः सृजति। बालकाः पिबन्ति । मुनयः जपन्ति । वयं स्मरामः । भृत्यः चलति। एते मुञ्चन्ति । चौराः चोरयन्ति । मनुजाः मूर्छन्ति। अहं खनामि। वयं तरामः। पिता क्षाम्यति । बालकाः क्रीडन्ति । मूषकः खनति । हरयः कुप्यन्ति । वयं तिष्ठामः । वृषभाः पिबन्ति । त्वं क्षुरसि । ते नमन्ति । भ्रमराः भ्रमन्ति । यूयं पश्यथ । वयं पश्यामः। ते पुष्यन्ति। लताः फलन्ति। मूषकाः प्रविशन्ति। मूर्खाः निन्दन्ति। हाराः त्रुटन्ति। हरिणाः चर्वन्ति। वयं जपामः। भटः जयति। इमे कथयन्ति। अहं लिम्पामि। वयं गायामः । कृषकाः वपन्ति । यूयं जीवथ । कवयः सृजन्ति। असुराः क्रुध्यन्ति। त्वं शोचसि । बालिकाः क्रीडन्ति । ते हरन्ति। श्यामाः यजन्ति। त्वं वदसि । माधवाः तर्दन्ति । वयं त्यजामः । पयोदः वर्षति । सैनिकाः धावन्ति । याज्ञिकः यजति । गोविन्दः याचति । अहं भजामि । ते तिष्ठन्ति । नद्यः वहन्ति । बाला क्रन्दति । यूयं वाञ्छथ । छात्राः लिखन्ति । मुनयः तपन्ति । सा वदति । ते लिम्पन्ति । शिक्षकः पाठयति । हाराः त्रुटन्ति । मनुजाः शोचन्ति । मूकः न वदति।

७.४ *एकवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

अनुजौ गच्छतः । *(अनुजः गच्छति ।)* भ्रातरः पठन्ति । वयं हसामः । कमले पश्यतः। युवां नमथः। वयं क्रीडामः। यूयं नृत्यथ। हरयः गर्जन्ति । कवयः सृजन्ति। यतयः जपन्ति। यूयं त्यजथ। वयं काङ्क्षामः। पितरः पृच्छन्ति । ते स्पृशन्ति। ताः क्षिपन्ति। वयं लिखामः। यूयं नयथ । ईश्वराः रक्षन्ति । एताः हरन्ति । केशवाः तर्दन्ति । बालिकाः लिम्पन्ति । एते गायन्ति । कृषकाः वपन्ति। वयं जीवामः। भागिरथ्यौ वहतः। ते खनन्ति। क्रमेलकाः वहन्ति । यूयं यजथ । ताः निन्दन्ति । वयं नमामः । मूषकाः प्रविशन्ति । सिंहाः गर्जन्ति । मेषाः चरन्ति। अजाः भ्रमन्ति। छात्रौ पठतः । वयं भ्रमामः । हारौ त्रुटतः । नापितौ क्षुरतः । वानराः आरोहन्ति । वृद्धौ स्खलतः । युवकाः चलन्ति । बालिके क्रन्दतः । नृपाः यजन्ति । विप्रौ जपतः। भिक्षुकौ यातः । आवां चलावः। एते कथयन्ति । शृगालाः क्रोशन्ति।

७.५ *प्रथमपुरुषे परिवर्तनं कुरुत ।*

अहं गच्छामि । *(सः गच्छति ।)* आवां पठावः । वयं हसामः । त्वं पठसि। युवां लिम्पथः। यूयं जपथ । अहं धावामि । आवां सृजावः । वयं त्यजामः । त्वं क्रुध्यसि। युवां नृत्यथः। युवां काङ्क्षथः । यूयं क्षुरथ । वयं भ्रमामः । यूयं स्खलथ। अहं वाञ्छामि। आवां पठावः । त्वं क्रन्दसि । युवां धावथः । यूयं जपथ। वयं चर्वामः । अहं यजामि । आवां क्रीडावः। त्वं वदसि । युवां मूर्छथः। यूयं शोचथ। अहं जीवामि । आवां हसावः । वयं रक्षामः । त्वं तरसि । युवां क्रुध्यथः । यूयं किरथ । अहं तिष्ठामि । आवां जिघ्रावः। वयं नयामः। त्वं सीदसि । युवां पृच्छथः। यूयं क्रोशथ । अहं गच्छामि । आवां क्षिपावः । वयं नमामः ।

७.६ *मध्यमपुरुषे परिवर्तनं कुरुत ।*

सः गच्छति । *(त्वं गच्छसि ।)* तौ पठतः । ते हसन्ति । अहं जपामि । आवां क्रीडावः। वयं यजामः । वायुः चलति । श्यामौ क्रोशतः । याचकौ याचतः। रामः पश्यति। आवां सृजावः । हरयः गर्जन्ति । मुनयः तपन्ति । वयं नृत्यामः । खलौ तुदतः । अहं स्पृशामि । आवां तिष्ठावः । वयं सृजामः । बालिकाः क्रन्दति। सिंहौ खादतः। मृगाः बिभ्यति । वायवः वान्ति । अहं यच्छामि । आवां भरावः । वयं घातयामः । चौरः चोरयति। गुरू पाठयतः । भटौ जयतः । हरिणाः धावन्ति। मनुजौ पततः। अहं त्यजामि । अनुजाः भ्रमन्ति । भृङ्गाः पीडयन्ति । अहं मुञ्चामि। आवां क्षिपावः । वयं लिखामः । अहं सीदामि। आवां धावावः । वयं नमामः ।

७.७ *उत्तमपुरुषे परिवर्तनं कुरुत ।*

स: पठति । *(अहं पठामि ।)* तौ हसतः। ते प्रविशन्ति । त्वं लिखसि । युवां धावथः । यूयं चलथ । रामः याचति । देवौ वदतः । त्वं नमसि । युवां सृजथः। यूयं लिम्पथ । गुरवः पाठयन्ति । छात्रौ पठतः । ते त्यजन्ति । त्वं हससि । बालिकाः रुदन्ति । युवां नयथः । यूयं जयथ । युवां वाञ्छथः । छात्राः लिखन्ति। मुनयः तपन्ति । सा वदति। ते लिम्पन्ति । शिक्षकः पाठयति । मणयः त्रुटन्ति । मनुजाः शोचन्ति । नाविकः तरति। यतयः भजन्ति । कवी सृजतः। सिंहाः गर्जन्ति। त्वं नमसि । युवां जिघ्रथः । यूयं भ्रमथ। एते कथयन्ति । त्वं काङ्क्षसि। युवां क्रीडथः । यूयं स्खलथ । भटाः रक्षन्ति । एतौ क्षिपतः। खलः निन्दति । मेषाः धावन्ति । ते वदन्ति। त्वं क्रुध्यसि । युवां कुप्यथः । यूयं चिन्तयथः। कृषकः सिञ्चति । वानरौ आरोहतः ।

७.८ *कोष्ठस्थधातूननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।*

१) रामः .... (स्पृश्) ।	२) सीता .... (खाद्)।
३) हरिः .... (गै) ।	४) रमे .... (क्रीड्)।
५) बालिकाः .... (पठ्) ।	६) त्वं .... (लिख्)।
७) युवां .... (नम्) ।	८) यूयं .... (भ्रम्)।
९) अहं .... (हस्) ।	१०) आवां .... (वद्)।
११) वयं .... (सद्) ।	१२) केशवः .... (भी)।
१३) सिंहः .... (हन्) ।	१४) भटाः .... (जि) ।
१५) अहं .... (स्था) ।	१६) त्वं .... (क्रुध्) ।
१७) व्याघ्रौ ....(गर्ज्) ।	१८) कवयः .... (सृज्)।
१९) भृङ्गाः .... (गुञ्ज्) ।	२०) हरयः .... (गर्ज्) ।
२१) वृद्धौ .... (स्खल्) ।	२२) मूर्खाः .... (निन्द्)।
२३) हरिणाः .... (धाव्) ।	२४) त्वं .... (भज्) ।
२५) युवां .... (कथ्) ।	२६) यूयं .... (सिञ्च्)।
२७) मूर्खौ .... (तुद्) ।	२८) फले .... (पत्) ।
२९) वयं .... (पा) ।	३०) एते .... (पा) ।

७.९ *निम्नलिखितधातूनां वर्तमाने (लटि) रूपाणि लिखत ।*

पठ्, हस्, गम्, क्रन्द्, पच्, त्यज्, पा, त्रुट्, सृज्, क्षम्, दृश्, वद्, क्रीड्, नृत्,

काङ्क्ष्, भ्रम्, याच्, रक्ष्, वस्, वह्, स्था, हृ, वाञ्छ्, धाव्, चर्, खाद्, तुद्, कृष्, क्षिप्, प्रच्छ्, पृश्, लिख्, विश्, स्फुर्, तुष्, नश्, क्रुध्, वप्, वर्ष्, चर्व्, जीव्, तप्, ज्वल्, घ्रा, भक्ष् ।

७.१० *त्रिषु लिङ्गेषु निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

गच्छन् । हसन् । पठन् । क्रीडन् । चलन् । जपन् । जीवन् । ज्वलन् । तर्कयन् । दर्शयन् । नमन् । पतन् । जिघ्रन् । पिबन् । पालयन् । पूजयन् । कुर्वन्। भक्षयन् । भ्रमन् । मुञ्च । रचयन् । आलपन् । वदन् । वसन् । प्रविशन् । वेष्टयन्। शिक्षयन् । श्वसन् । तिष्ठन् । स्पृशन् । स्मरन् । स्वपन् । हसन् । हिंसन् । हरन् ।

अष्टमः पाठः

आत्मनेपदप्रयोगः

प्रथमपुरुषे –	एकव.	रामः	लभते
	द्विव.	रामौ	लभेते
	बहुव.	रामाः	लभन्ते
मध्यमपुरुषे –	एकव.	त्वम्	लभसे
	द्विव.	युवाम्	लभेथे
	बहुव.	यूयम्	लभध्वे
उत्तमपुरुषे –	एकव.	अहम्	लभे
	द्विव.	आवाम्	लभावहे
	बहुव.	वयम्	लभामहे

८.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

सः लभते । तौ लभेते । ते लभन्ते । सीता लभते । सीते लभेते । सीताः लभन्ते। हरिः लभते । हरी लभेते । हरयः लभन्ते । रामः वर्धते । रामौ वर्धेते । रामाः वर्धन्ते । नदी वर्धते । नद्यौ वर्धेते । नद्यः वर्धन्ते । माता वर्तते । मातरौ वर्तेते। मातरः वर्तन्ते । भ्राता सेवते। भ्रातरौ सेवेते । भ्रातरः सेवन्ते । तारकाः प्रकाशन्ते । राजा यतते । राजानौ यतेते । राजानः यतन्ते। त्वं पचसे । युवां पचेथे। यूयं पचध्वे । अहं सहे । आवां सहावहे । वयं सहामहे।

८.२ *बहुवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

श्यामः वर्धते । *(श्यामाः वर्धन्ते ।)* रामौ एधेते । फले वर्तेते । ज्ञानं वर्धते। सः यतते । भृत्यः सेवते । मृगौ कम्पेते । बालिका नयते । सीते पचेते । हरी मन्येते। आवां खिद्यावहे। युवां रमेथे । ते वर्धेते । नार्यौ उपक्रमेते । मृगः निलयते। अनुजः सङ्गच्छते । कार्यं संपद्यते । राधे प्रतिपद्येते । मूर्खः विप्रतिपद्यते । वृक्षौ उत्पद्येते । श्यामः कुरुते । सा निवर्तते । तौ व्यावर्तेते । कालिका शेते । अहम् अनुशये । कविः क्रीणीते । बालकौ प्रेक्षेते। परीक्षकः परीक्षते। सः उपेक्षते । भावकः समीक्षते । तौ प्रतीक्षेते । बालौ शयाते । अहं श्रये। आवां यतावहे । त्वं सहसे । युवां समीक्षेथे । अहं खिद्ये । आवां नमावहे । सः रमते ।

८.३ *द्विवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

रामः सेवते । *(रामौ सेवेते ।)* तारकाः द्योतन्ते । सा कम्पते। एताः निवर्तन्ते। मूढाः विप्रतिपद्यन्ते । बालकाः जायन्ते । लता जायते । फलानि पचन्ते। वयं यतामहे । यूयं मन्यध्वे। हरिः सहते । भृत्याः सेवन्ते । अहं नये । वयं कुर्महे। एते रमन्ते । सूर्यः प्रकाशते। बालिकाः वर्धते । त्वं कुरुषे । यूयं सेवध्वे । अहं कुर्वे । वयं सहामहे । सा यतते । मृगाः प्रेक्षन्ते । बालकाः शेरते। त्वं निवर्तसे । यूयं एधध्वे। वयं यतामहे । नारी अनुशेते । परीक्षकाः परीक्षन्ते । बुधाः समीक्षन्ते । अर्जुनः गणयते । वयं गवेषयामहे । ते जुगुप्सन्ते । त्वं जृम्भसे । यूयं तर्जध्वे । ताः तितिक्षन्ते । वयं जपामहे । युवानः त्वरन्ते । वयं दध्महे । त्वं चर्चयसे । ते पराक्रमन्ते ।

८.४ *एकवचने परिवर्तनं कुरुत ।*

तौ लभेते । *(सः लभते ।)* ताः खिद्यन्ते । ते जुगप्सेते । वयं जृम्भामहे । तौ तर्जेते । भृत्यौ सेवेते । मानवाः लभन्ते । युवां तितिक्षेथे । वयं त्वरामहे । ते गणयेते। तौ प्रकाशेते । यूयं रमध्वे । मीनाः प्लवन्ते । केशवौ ब्रुवाते । बालकाः भजन्ते । आवां संभाषावहे । भिक्षुकाः भिक्षन्ते । शिखराणि भ्राजन्ते । वयं मीमांसामहे। युवकाः यजन्ते । याचकाः याचन्ते । बालकाः आरभन्ते । वयं रोचामहे । स्त्रियः लज्जन्ते । वयं परीक्षामहे । युवां वन्देथे । वयं वस्महे । ते व्यथन्ते । ताः शङ्कन्ते। शिक्षकाः शिक्षन्ते । बालाः शेरते । पर्वताः शोभन्ते। नार्यः सूयन्ते । वृक्षाः स्पन्दन्ते। वयं विस्मयामहे । वस्त्राणि स्रंसन्ते ।

८.५ *कोष्ठस्थधातूननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।*

१) एतौ .... (वेप्) ।
२) सा .... (तर्ज्) ।
३) ते .... (व्यथ्) ।
४) मूढाः .... (शङ्क्) ।
५) युवकाः .... (यत्) ।
६) तारकाः .... (द्युत्)।
७) वयं .... (याच्) ।
८) तौ .... (प्लव्) ।
९) यूयं .... (त्रप्) ।
१०) सा .... (त्वर्) ।
११) बाला .... (जृम्भ्) ।
१२) ताः .... (रम्) ।
१३) याचकः .... (याच्) ।
१४) युवां .... (नि-वृत्)।
१५) तौ .... (तिज्) ।
१६) युवानः ...... (आ-रभ्)।

१७) यूयं .... (पा) । १८) ते .... (गवेष्) ।
१९) मुनयः .... (भ्रम्) । २०) पितरः .... (ब्रू) ।
२१) यूयं .... (सिञ्च्) । २२) बालाः .... (शी) ।
२३) बालिका .... (जन्) । २४) भृत्याः .... (सेव्)।
२५) ते .... (वस्) । २६) नार्यः .... (लज्ज्)।
२७) वृक्षौ .... (स्पन्द्) । २८) एते .... (कृ) ।
२९) वयं .... (मन्) । ३०) भावकौ ..... (सम्-ईक्ष्)।
३१) यूयं .... (प्र-ईक्ष्) । ३२) वयं .... (लभ्)।
३३) युवां .... (नन्द्) । ३४) त्वं .... (वृध्)।
३५) अहं .... (रम्) । ३६) ते .... (वृत्)।
३७) नार्यः .... (सह्) । ३८) तारके .... (प्र-काश्)।
३९) नेतारः .... (नी) । ४०) त्वं .... (पच्) ।
४१) मूढाः .... (विप्रति-पद्) ४२) मृगाः .... (नि-वृत्)।
४३) चन्द्रः .... (भ्राज्) । ४४) चौराः ...... (परा-अय्)।
४५) शिक्षकौ .... (शिक्ष्)। ४६) वयम् .... (उप-क्रम्)।
४७) त्वं .... (परि-ईक्ष्)। ४८) यूयम् .... (आ-लोच्)।
४९) युवां .... (मन्) । ५०) ते .... (वि-क्री) ।
५१) वयं .... सम्-ईह्) ५२) कार्याणि .... (सं-पद्)
५३) वयं .... (वेप्) ५४) नेता .... (भाष्) ।
५५) वृक्षाः .... (एध्) ५६) पक्षिणः .... (उत्-डी)
५७) वयं .... (श्लाघ्) ५८) महान्तः .... (आस्)
५९) मूर्खाः .... (वञ्च्) ६०) वयं .... (परि-धा)

८.६ *निषेधार्थकवाक्येषु प्रश्नार्थकवाक्येषु च परिवर्तनं कुरुत ।*
(७.१, ७.२, ७.३, ७.४)

८.७ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

लभते । वर्धेते । वर्तन्ते । सेवेथे । यतेथे । पचध्वे। सहे। कम्पते । उत्पद्यते। समीक्षते । शेरते । तितिक्षसे । प्रतीक्षते । संभाषते । भ्राजन्ते ।

८.८ *निम्नधातूनां लटि रूपाणि लिखत ।*

लभ्, वृध्, वृत्, सेव्, यत्, सह्, पच्, मन्, अय्, शी, ईक्ष्, खिद्, द्युत्, जन्, रम्, गण्, प्लव्, शिक्ष्, लस्ज्, भिक्ष्, भ्राज्, मन्, कृ ।

८.९ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

उपेक्षमाणः । क्रीणानः । लभमानः । भाषमाणः । कुर्वाणः । वर्तमानः । वर्धमानः । ईक्षमाणः । यतमानः । संपद्यमानः । छिद्यमानः । जायमानः । दह्यमानः। उपदिश्यमानः । चिन्वानः । ग्रथ्यमानः । कृष्यमाणः । निरस्यमानः । शयानः । शोभमानः । स्पर्धमानः । याचमानः । यतमानः । मुच्यमानः । मीमांसमानः । भिक्षमाणः ।

नवमः पाठः

भूतकालिकवाक्यप्रयोगः - १

प्रमथपुरुषे -	एकव.	सः	अपठत्
	द्विव.	तौ	अपठताम्
	बहुव.	ते	अपठन्
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	अपठः
	द्विव.	युवाम्	अपठतम्
	बहुव.	यूयम्	अपठत
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	अपठम्
	द्विव.	आवाम्	अपठाव:
	बहुव.	वयम्	अपठामः

९.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

रामः अधावत् । रामौ अधावताम् । रामाः अधावन् । त्वम् अधावः । युवाम् अधावतम् । यूयम् अधावत । अहम् अधावम् । आवाम् आधावाव । वयम् अधावाम । सीता अजिघ्रत् । सीते अजिघ्रताम् । सीताः अजिघ्रन् । त्वम् अजिघ्रः। युवाम् अजिघ्रतम्। यूयम् अजिघ्रत । अहम् अजिघ्रम् । आवाम् अजिघ्राव। वयम् अजिघ्राम । हरिः अपश्यत्। हरी अपश्यताम् । हरयः अपश्यन् । त्वम् अपश्यः । युवाम् अपश्यतम् । यूयम् अपश्यत। अहम् अपश्यम् । आवाम् अपश्याव। वयम् अपश्याम । गुरुः अवदत् । गुरू अवदताम् । गुरवः अवदन् । नदी अवहत्। नद्यौ अवहताम् । नद्यः अवहन् । राजा अगच्छत् । राजानौ अगच्छताम् । राजानः अगच्छन् । त्वम् अगच्छः । युवाम् । अगच्छतम् । यूयम् अगच्छत। अहम् अगच्छम् । आवाम् अगच्छाव । वयम् अगच्छाम ।

९.२ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१) रामः किम् अकरोत् ? २) रामौ किम् अकुरुताम् ?

३) रामाः किम् अकुर्वन् ? ४) अहम् किम् अकरवम् ?

५) आवां किम् अकुर्व ? ६) वयम् किम् अकुर्म ?

७) त्वं किम् अकरोः ?
८) युवां किम् अकुरुतम् ?
९) यूयं किम् अकुरुत ?
१०) सीता किम् अकरोत् ?
११) सीते किम् अकुरुताम् ?
१२) सीताः किम् अकुर्वन् ?
१३) कः अपश्यत् ?
१४) कौ अपश्यताम् ?
१५) के अपश्यन् ?
१६) कः अवदत् ?
१७) कौ अवदताम् ?
१८) के अवदन् ?
१९) का अवहत् ?
२०) के अवहताम् ?
२१) काः अवहन् ?
२२) कः अगच्छत् ?
२३) कौ अगच्छताम् ?
२४) के अगच्छन् ?

९.३ *अधोलिखितवाक्यानां वर्तमाने (लटि) परिवर्तनं कुरुत ।*

श्यामः अपठत् । *(श्यामः पठति ।)* बालाः अगच्छन् । ते अभवन् । त्वम् अक्रन्दः । काः अहसन् । रमे अक्रीडताम् । अहम् अवदम् । रजकाः अक्षालयन्। वानराः अकुप्यन्। त्वम् अकाङ्क्षः । ते अचिकित्सन् । खगाः अकूजन् । वयम् अकृन्ताम । कृषकाः अकर्षन् । त्वम् अकिरः। ते अक्रन्दन् । वयम् अक्रीणीम । त्वम् अक्रोशः। सिंहाः अक्लिश्यन्। युवाम् अक्षिपतम् । वयम् अक्षुध्याम । मूषकाः अखनन् । व्याघ्रौ अखादताम् । त्वम् अगणयः । मक्षिकाः अगुञ्जन् । युवाम् अगुम्फतम् । ते अघोषयन्। सीते अचरताम् । गावः अचर्वन् । बालौ अक्रीडताम्। केशवः अचिनोत् । नायकः अचुम्बत् । तौ अचोरयताम् । ते अछादयन् । तौ अवपताम् । रामः अजपत् । खगाः अजीवन् । ते आज्ञापयन् । अग्नयः अज्वलन्। ताः अटङ्कयन् । सूर्यः अतपत् । छात्राः अतर्कयन् । पितरः अतर्जयन् । मूढाः अतुदन् । मत्स्याः अतृप्यन् । हारः अत्रुटत् । मशकाः अदशन्। ते अद्रुह्यन् । खलौ अनिन्दताम् । केशवौ अपूजयताम्। वयम् अपृच्छाम । युवाम् अभर्त्सयतम् । सः अभृज्जत्। श्यामौ अमार्जयताम् । ते अमुञ्चन् । तौ अमूर्छताम्।

९.४ *भूतकाले (लङि) परिवर्तनं कुरुत ।*

सः मुञ्चति । तौ मूर्छतः । त्वं सृजसि । तौ यजतः । ते यच्छन्ति । त्वं यासि। ते याचतः । अश्वाः धावन्ति । वयं रक्षामः । युवां रचयथः । यूयं रञ्जयथ। तौ लिम्पतः । वयं लुनीमः । ते वाञ्छन्ति । सः वेत्ति । रामाः व्रजन्ति । हंसौ तरतः। श्यामाः शक्नुवन्ति । अहं स्नामि । आवां स्निह्यावः । लता क्षुभ्यति । बालकाः विकिरन्ति । त्वम् क्रन्दसि । युवां गायथः । त्वम् ग्रससि । तौ जिघ्रतः। ते चर्वन्ति। जलं च्योतति । ते वमन्ति । मुनयः जपन्ति । जनकः जीर्यति । अग्नयः ज्वलन्ति।

स्त्रियः टङ्कयन्ति । अहं तनोमि । आवां तर्जयावः। वयं तेजयामः । पितरः तृप्यन्ति। वयं जपामः । सीता त्रोटयति । नृपः दण्डयति। वह्निः दहति । तारके भातः । त्वम् उपदिशसि । ते निर्दिशन्ति । हिमं द्रवति । बालकाः उपद्रवन्ति । तौ द्रुह्यतः । आवां दध्वः । घटिके ध्वनतः । वयं ध्यायामः। त्वं लिखसि । भ्रातरः पश्यन्ति । वयं लिम्पामः । ते लिखन्ति । वानराः कुप्यन्ति। बुधाः पठन्ति । मूषकौ प्रविशतः ।

९.५ *निषेधार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

(९.१, ९.३ द्रष्टव्यम्)

९.६ *प्रश्नार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

(९.३, ९.४ द्रष्टव्यम्)

९.७ *निम्नलिखितधातूनां लङि (भूतकाले) रूपाणि लिखत ।*

पठ्, गम्, भू, क्रन्द्, क्रीड्, हस्, वध्, पाल्, कुप्, काङ्क्ष्, चिकित्स्, कृ, क्षुध्,गुञ्ज्, गण, चि, चुर्, छिद्, हन्, टङ्क्, तप्, तुद्, तृप्, भ्रस्ज्, मृज्, मुञ्च्, दा (ण्), धाव्, रक्ष्, लुञ्, वाञ्छ्, शक्, स्ना, स्निह, गै, वम्, च्युत्, तन्, नुद्, धा।

९.८ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

पठितवान्, पठितवती, गतवान्, गतवती, क्रीडितवान्, क्रीडितवती, हसितवान्, हसितवती, हतवान्, हतवती, कुपितवान्, कुपितवती, गणितवान्, गणितवती, लिखितवान्, लिखितवती, ध्वनितवान्, ध्वनितवती, दृष्टवान्, दृष्टवती, सृष्टवान्, सृष्टवती, प्रविष्टवान्, प्रविष्टवती, उक्तवान्, उक्तवती, घोषितवान्, घोषितवती, आज्ञापितवान्, आज्ञापितवती, श्रुतवान्, श्रुतवती, हृतवान्, हृतवती, विहसितवान्, विहसितवती, उपदिष्टवान्, उपदिष्टवती, निर्दिष्टवान्, निर्दिष्टवती, दग्धवान्, दग्धवती, तृप्तवान्, तृप्तवती, धावितवान्, धावितवती, ज्वलितवान्, ज्वलितवती ।

दशमः पाठः

भूतकालिकवाक्यप्रयोगः - २

प्रथमपुरुषे -	एकव.	सः	अलभत
	द्विव.	तौ	अलभेताम्
	बहुव.	ते	अलभन्त
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	अलभथाः
	द्विव.	युवाम्	अलभेथाम्
	बहुव.	यूयम्	अलभध्वम्
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	अलभे
	द्विव.	आवाम्	अलभावहि
	बहुव.	वयम्	अलभामहि

१०.१ अधोलिखितवाक्यानि पठत ।

श्यामः अलभत । रामौ अवर्धेताम् । उमेशाः अवर्तन्त । त्वम् अरमथाः । युवाम् असहेथाम्। यूयम् अमन्यध्वम्। सः अखिद्यत । तौ अवर्तेताम् । ते अवर्धन्त। त्वं अयतथाः। युवाम् अत्रपेताम्। सा अत्वरत। बाला अजृम्भत । याचकौ अयाचेताम्। ते न्यवर्तन्त । त्वं अतितिक्षथाः । युवकाः आरभन्त । ऋषयः अभजन्त। बालिका अजायत । वयम् अमन्यामहि । नार्यः अलज्जन्त । अहं प्रारेभे। ते अशेरन्त । बालकाः असेवन्त । तारके प्राकाशेताम् । त्वम् अलज्जथाः। वृक्षौ अस्पन्दताम् । पर्वताः अभ्राजन्त । सूर्यः अद्योतत । लताः अवेपन्त । हिमम् अशोभत।

१०.२ भूतकाले परिवर्तनं कुरुत ।

(८.१, ८.२, ८.३, ८.४ द्रष्टव्यम्)

१०.३ कोष्ठस्थधातूननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

१) रामः .... (अ + त्रप्)

२) सीते .... (अ + लभ्)

३) रामाः .... (अ + तर्ज्)

४) त्वं .... (अ + वृध्)

५) यूयम् .... (अ + ब्रू)
६) युवाम् .... (अ + सेव्)
७) अहम् .... (अ + कथ्)
८) आवाम् .... (अ + त्वर्)
९) वयम् .... (अ + भज्)
१०) तारकाः .... (प्र-अ+काश्)
११) चन्द्रः .... (अ + द्युत्)
१२) वनम् .... (अ + शुभ्)
१३) नार्यः .... (अ+सू)
१४) आवाम् .... (अ+ पठ्)
१५) युवाम् .... (अ+ वन्द्)
१६) तारके .... (अ+ भ्राज्)
१७) त्वम् .... (अ-नी)
१८) चौराः .... (अ- धाव्)
१९) शिक्षकौ .... (अ-शिक्ष्)
२०) यूयम् .... (अ-श्लाघ्)
२१) छात्राः .... (अ-यत्)
२२) तौ .... (प्र-अ-रभ्)
२३) त्वम् .... (अ-रुच्)
२४) भ्रातरः .... (सम्-अ-गम्)
२५) नेतारः .... (अ-भाष्)
२६) कार्याणि .... (सम् - अ-पद्)
२७) वृक्षाः .... (अ-स्पन्द्)
२८) लते .... (अ-वृत्)
२९) अहम् .... (अ-कृ)
३०) वयम् .... (अ-शृ)

१०.४ *निम्नलिखितधातूनां लङि (भूतकाले) रूपाणि लिखत ।*

लभ्, वृध्, वृत्, रम्, सह्, मन्, खिद्, तितिक्ष्, लस्ज्, काश्, भ्राज्, द्युत्, वेप्, शुभ्, नी, शिक्ष्, श्लाघ्, स्पन्द्, कृ ।

एकादशः पाठः

भविष्यत्कालिकवाक्यप्रयोगः

प्रथमपुरुषे-	एकव.	सः	पठिष्यति / लप्स्यते ।
	द्विव.	तौ	पठिष्यतः / लप्स्येते ।
	बहुव.	ते	पठिष्यन्ति / लप्स्यन्ते ।
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	पठिष्यसि / लप्स्यसे ।
	द्विव.	युवाम्	पठिष्यथः / लप्स्येथे ।
	बहुव.	यूयम्	पठिष्यथ / लप्स्यध्वे ।
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	पठिष्यामि / लप्स्ये ।
	द्विव.	आवाम्	पठिष्यावः / लप्स्यावहे ।
	बहुव.	वयम्	पठिष्यामः / लप्स्यामहे ।

११.१ अधोलिखितवाक्यानि पठत ।

रामः लेखिष्यति । तौ वदिष्यतः । ते हसिष्यन्ति । त्वं धाविष्यसि । युवां रक्षिष्यथः। यूयं क्रीडिष्यथ । अहं गमिष्यामि । आवाम् आगमिष्यावः । वयं पतिष्यामः । सीता नर्तिष्यति। रमे दास्यतः । विमला भेष्यति । त्वं विधास्यसि । युवां हास्यथः। यूयं धास्यथ। अहम् आप्स्यामि । केशवः शक्ष्यति । रामौ धाविष्यतः। अर्जुनाः चेष्यन्ति । त्वं मोक्ष्यसि। युवां सेक्ष्यथः । यूयं तर्पिष्यथ । गोविन्दः प्रक्ष्यति । दिनेशौ प्रक्ष्यतः । उमेशाः प्रक्ष्यन्ति । रामौ भोक्ष्येते । देवाः ग्रहीष्यन्ते । युवां नुत्स्यथः । माता पक्ष्यते । जनकः पालयिष्यते । वयं वर्धिष्यामहे। पण्डिताः भोत्स्यन्ते । तौ भर्त्सयिष्येते । ते भाषिष्यन्ते । सः मनिष्यते । तौ भञ्जयिष्येते।

११.२ निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१) रामः किं करिष्यति ?
२) तौ किं करिष्यतः ?
३) ते किं करिष्यन्ति ?
४) अहं किं करिष्यामि ?
५) आवां किं करिष्यावः ?
६) वयम् किं करिष्यामः ?
७) त्वं किं करिष्यसि ?
८) युवां किं करिष्यथः ?
९) यूयं किं करिष्यथ ?
१०) का नर्तिष्यति ?

११) के दास्यतः ?	१२) का भेष्यति ?
१३) कः शक्ष्यति ?	१४) कौ धाविष्यतः ?
१५) के चेष्यन्ति ?	१६) कः प्रक्ष्यति ?
१७) कौ प्रक्ष्यतः ?	१८) के प्रक्ष्यन्ति ?
१९) के ग्रहीष्यन्ति ?	२०) का पक्ष्यते ?
२१) कः पालयिष्यते ?	२२) के भोत्स्यन्ते ?

११.३ *भूतकाले वर्तमानकाले च परिवर्तनं कुरुत ।*

(द्र. ११.१)

११.४ *भविष्यत्काले परिवर्तनं कुरुत ।*

(द्र. ७.१, ७.२, ७.३, ७.४, ७.५, ७.६, ७.७, ८.१, ८.२, ८.३, ८.४, ९.१, ९.३, ९.४, १०.१)

११.५ *कोष्ठस्थधातूननुसृत्य भविष्यत्काले रिक्तस्थानं पूरयत ।*

१) रामः	(पठ्)	छात्राः	(भाष्)
२) श्यामौ	(लभ्)	गर्दभः	(वह्)
३) सीताः	(सह्)	पितामहः	(गम्)
४) त्वं	(तर्ज्)	पितृव्यः	(बुध्)
५) युवां	(शी)	भ्रातृजाया	(पच्)
६) यूयं	(वृत्)	भ्रात्रीयः	(क्रीड्)
७) विमला	(यत्)	मातुलः	(दृश्)
८) पार्वत्यौ	(ब्रू)	मातुलानी	(स्निह्)
९) हरयः	(गर्ज्)	सहोदरः	(कुप्)
१०) आदित्यः	(प्र-काश्)	स्नुषा	(लज्ज्)
११) राजानौ	(जि)	श्वसुरः	(चल्)
१२) सखायः	(मिल्)	पुत्रौ	(ग्रह्)
१३) चमर्यौ	(खाद्)	पुत्र्यः	(रुध्)
१४) मूषकः	(भक्ष्)	जामाता	(लिख्)
१५) धावकौ	(धाव्)	परिचारिकाः	(सेव्)
१६) याचकाः	(याच्)	भृत्यः	(ईक्ष्)
१७) तारकाः	(द्युत्)	वयस्यः	(ज्ञा)

१८) ग्रहाः .... (भ्राज्) रिपुः .... (भी)
१९) वानरौ .... (आ-रुह्) भागिनेयः .... (मान्)

११.६ *परस्परं मेलयत ।*

क	ख			
सः	पठिष्यति	धाविष्यतः	दास्यन्ति	प्रेक्ष्ये
तौ	पक्ष्यते	सेक्ष्येथे	भाषिष्यन्ते	पलायिष्यावहे
ते	ग्रहीष्यते	भर्त्सयिष्यसे	विधास्यतः	चेष्यामः
त्वम्	पतिष्यति	लेखिष्यतः	धास्यथ	दास्यामि
युवाम्	द्योतिष्यते	मोक्ष्यथः	सेक्ष्यथ	भाषिष्ये
यूयम्	भोत्स्यते	प्रेक्ष्यन्ते	शक्ष्यति	नुत्स्यथ
अहम्	धाविष्यामहे	ग्रहीष्यन्ते	लज्जसे	भविष्यामि
आवाम्	लप्स्यध्वे	गमिष्यामः	प्राप्स्यामि	कथयिष्यति
वयम्	नर्तिष्यति	वदिष्यतः	शक्ष्यावः	विधास्यामः

११.७ *निम्नलिखितधातूनां भविष्यति (लृटि) रूपाणि लिखत ।*

लिख्, वद्, हस्, धाव्, रक्ष, क्रीड्, गम्, पत्, नृत्, दा, भी, हा, धा, आप्, शक्, चि, मुच्, सिच्,तृप्, लभ्, भुज, वृध्, पच्, बुध्, मन्, भाष्, ईक्ष्, ग्रह्, द्युत्।

११.८ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

पठिष्यन्, धाविष्यन्, दास्यमानः, पक्ष्यमाणः, सेक्ष्यमाणः, विधास्यमानः, द्योतिष्यमाणः, लप्स्यमानः, करिष्यन्, ग्रहीष्यमाणः, प्राप्स्यन्, कथयिष्यन्, नर्तिष्यन्, हरिष्यन् ।

११.९ *निम्नलिखितपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
एकः	द्वौ	त्रयः	चत्वारः	पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट	नव	दश
एका	द्वे	तिस्रः	चतस्रः	पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट	नव	दश
एकम्	द्वे	त्रीणि	चत्वारि	पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट	नव	दश

द्वादशः पाठः

आज्ञार्थकवाक्यप्रयोगः

परस्मैपदे -			
प्रथमपुरुषे -	एकव.	सः	पठतु ।
	द्विव.	तौ	पठताम् ।
	बहुव.	ते	पठन्तु ।
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	पठ ।
	द्विव.	युवाम्	पठतम् ।
	बहुव.	यूयम्	पठत ।
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	पठानि ।
	द्विव.	आवाम्	पठाव ।
	बहुव.	वयम्	पठाम ।
आत्मनेपदे -			
प्रथमपुरुषे-	एकव.	सः	लभताम् ।
	द्विव.	तौ	लभेताम् ।
	बहुव.	ते	लभन्ताम् ।
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	लभस्व ।
	द्विव.	युवाम्	लभेथाम् ।
	बहुव.	यूयम्	लभध्वम् ।
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	लभै ।
	द्विव.	आवाम्	लभावहै ।
	बहुव.	वयम्	लभामहै ।

१२.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

सः गच्छतु। तौ गच्छताम् । ते गच्छन्तु । त्वं गच्छ । युवां गच्छतम् । यूयं गच्छत । अहम् गच्छानि । आवां गच्छाव । वयं गच्छाम । रामः भ्रमताम् । तौ

भ्रमेताम् । ते भ्रमन्ताम्। त्वं भ्रमस्व । युवां भ्रमेथाम् । यूयं भ्रमध्वम् । अहं भ्रमै। आवां भ्रमावहै । वयं भ्रमामहै । सः सहताम् । तौ सहेताम् । ते सहन्ताम् । त्वं सहस्व। युवां सहेथाम् । यूयं सहध्वम् । अहं सहै । आवां सहावहै । वयं सहामहै। केशवः आरभताम्। केशवौ आरभेताम्। केशवाः आरभन्ताम्। त्वं आरभस्व। युवाम् आरभेथाम् । यूयम् आरभध्वम् । अहम् आरभै । आवाम् आरभावहै । वयम् आरभामहै । हरिः रमताम् । हरी रमेताम् । हरयः रमन्ताम् । त्वं रमस्व । युवां रमेथाम् । यूयं रमध्वम् । अहं रमै । आवाम् रमावहै । वयं रमामहै ।

१२.२ *आज्ञार्थकवाक्ये (लोटि) परिवर्तनं कुरुत ।*

(द्र. ७.१,७.२, ७.३, ७.४, ७.५, ७.६, ७.७, ८.१, ८.२, ८.३, ८.४, ९.३)

१२.३ *निम्नलिखितधातूनामाज्ञार्थे (लोटि) रूपाणि लिखत ।*

गम्, भ्रम्, सह्, आ-रभ्, रम्, हस्, दृश्, हन्, क्रीड्, नृत्, पठ्, त्यज्, नम्, पा, वस्, स्था, मृ, तुष्, क्षुध्, गै, सिच्, घ्रा, स्मृ, बुध्, ईक्ष्, सृज्, पा, वृध्, लभ्, वृत्, सेव्, क्री, कृ, परि-ईक्ष्, यत्, सम्-ईक्ष्, शी, गण, तर्ज, त्वर, चर्च, जन् ।

त्रयोदशः पाठः

सम्भावनार्थकवाक्यप्रयोगः

प्रथमपुरुषे-	एकव.	सः	पठेत् / लभेत ।
	द्विव.	तौ	पठेताम् /लभेयाताम् ।
	बहुव.	ते	पठेयुः / लभेरन् ।
मध्यमपुरुषे -	एकव.	त्वम्	पठेः / लभेथाः।
	द्विव.	युवाम्	पठेतम् / लभेयाथाम् ।
	बहुव.	यूयम्	पठेत / लभेध्वम् ।
उत्तमपुरुषे -	एकव.	अहम्	पठेयम् / लभेय ।
	द्विव.	आवाम्	पठेव / लभेवहि ।
	बहुव.	वयम्	पठेम / लभेमहि ।

१३.१. अधोलिखितवाक्यानि पठत-

रामः पठेत् । रामौ वदेताम् । रमाः पठेयुः । ते गच्छेयुः । त्वं गच्छेः । युवाम् गच्छेतम् । यूयम् गच्छेत । अहम् गच्छेयम् । आवाम् गच्छेव । वयम् गच्छेम। स लभेत । तौ लभेयाताम् । ते लभेरन् । हरिः हिंस्यात् । अरी हिंस्याताम्। अरयः हिंस्युः । त्वम् हिंस्याः । युवाम् हिंस्यातम् । यूयं हिंस्यात । अहम् हिंस्याम्। आवाम् हिंस्याव । वयम् हिंस्याम । मशकः दशेत् । धनिकः यच्छेत् । बानरौ त्यजेताम् । भ्राता पश्येत् । अगनयः दहेयुः । अहम् भजेयम् । आवाम् वसेव । वयम् हन्याम । केशवः दुह्यात् । तौ दुह्याताम् । ते दुह्युः । त्वम् लिह्याः । युवाम् शयीयाथाम् । यूयम् रुद्यात । बालकाः स्वप्युः । वयम् जागृयाम । उमा दरिद्रियात्। सीते जुहुयाताम् । रमाः बिभियुः । त्वम् विभृयाः । सा मिमीत । ते मिमीयाताम्। ताः मिमीरन् ।

१३.२. अधोलिखितप्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

१. रामः किं कुर्यात् ? २. रामौ किं कुर्याताम् ? ३. रामाः किं कुर्युः ? ४. सते किं कुर्याताम् ? ५. के गच्छेयुः ? ६. अहम् किं कुर्याम् ? ७. आवाम् किं कुर्याव ? ८. वयम् किं कुर्याम् ? ९. त्वम् किं कुर्याः ? १०. युवाम् किं कुर्यातम्?

११. यूयम् किं कुर्यात् ? १२. स किं कुर्यात् ? १३. तौ किं कुर्याताम् ? १४. ते किं कुर्युः ? १५. हरिः किं कुर्यात् ? १६. हरयः किं कुर्युः ? १७. मशकः किं कुर्यात्? १८. धनिकः किं कुर्यात् ? १९. वानरौ किं कुर्याताम् ? २०. भ्राता किं कुर्यात् ? २१. बालकाः किं कुर्युः ?

३. **सम्भावनार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत-**

७.१., ७.२., ७.३., ७.४., ७.५., ८.१, ८.२, ९.१., ९.३., १२.१

४. **निम्नलिखित धातूनां विधिर्लिङि रूपाणि लिखत -**

गम्, भ्रम्, सह्, आ-रभ्, रम्, हस्, दृश्, हन्, क्रीड्, नृत्, पठ्, त्यज्, नम्, पा, वस्, स्था, मृ, तुष्, क्षुध्, गै, सिच्, घ्रा, स्मृ, बुध्, ईक्ष्, सृज्, पा, वृध्, लभ्, वृत्, सेव्, क्री, कृ, परि-ईक्ष्, यत्, सम्-ईक्ष्, शी, गण, तर्ज, त्वर, चर्च, जन् ।

चतुर्दशः पाठः

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया

	एकव.	रामः	पाठम्	पठति
प्रथमपुरुषे-	द्विव.	रामौ	पाठौ	पठतः
	बहुव.	रामाः	पाठान्	पठन्ति
	एकव.	त्वम्	पाठान्	पठसि
मध्यमपुरुषे -	द्विव.	युवाम्	पाठौ	पठथः
	बहुव.	यूयम्	पाठम्	पठथ
	एकव.	अहम्	पाठम्	पठामि
उत्तमपुरुषे -	द्विव.	आवाम्	पाठौ	पठावः
	बहुव.	वयम्	पाठान्	पठामः

१४.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

स [१]पुस्तकं पठति । गुरुः विद्यालयं गच्छति । अनुजौ फले खादतः । भ्रातरः कार्यं कुर्वन्ति । नृपः प्रजाः रक्षति । वयम् आम्रफलानि खादामः । ते मृद्वीके खादतः। यूयं मोदकं काङ्क्षथ । पौत्रः अक्षोटफलं वाञ्छति । ते पुगिफलम् इच्छन्ति। भृत्यः स्वामिनं सेवते । छात्राः पुस्तकानि धारयन्ति । भागिनेयः तक्रं पिबति । बालकाः दुग्धं पिबन्ति । छात्रौ आज्ञां पालयतः । अनुजा पत्रिकाम् नयति । सिंहः मृगान् हन्ति । मूढाः विवादं कुर्वन्ति। अग्नयः काष्ठानि दहन्ति। छात्रः पुस्तकं धत्ते। वृकाः महिषान् घातयन्ति । भगिन्यः पूपं पचन्ति । माता पायसं ददाति । भृत्यौ दुग्धम् आनयतः । कः रोटिकां न इच्छति ? वयं कार्यं प्रारभामहे । माता पुत्रं स्निह्यति। त्वम् अपराधं न सहसे। आवां सुकृत्यम् आचरावः। वयम् ईश्वरं नमामः। भल्लूकाः बदरीफलं भक्षयन्ति । यूयं तान् पाठयथ । सा रम्भां न खादति। लोकसेवा-योगः कर्मकरान् नियुङ्क्ते । सचिवः द्विचक्रिकां चालयति । तक्षकः तक्षां रचयति । ते जम्बूरसं पिबन्ति । वयं विद्यालयं गच्छामः। स ग्रामं गच्छन् [२]तृणं स्पृशति ।

---

१. कर्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्मणि द्वितीया । २. तथायुक्तं चानीप्सितम् ।

१४.२ कोष्ठानुसारं कर्मपदानि लिखत ।

सः (पाठ) पठति ।	तौ (कार्य) कुरुतः ।
ते (चलचित्र) पश्यन्ति ।	अहं (कन्दुक) क्रीडामि ।
आवां (द्रव्य) याचावः ।	वयं (पाद) स्पृशामः ।
बालकः (पत्र) लिखति ।	चौरौ (रूप्यक) हरतः ।
आवां (अश्रु) मुञ्चावः ।	बालिके (प्राङ्गण) लिम्पतः ।
विष्णू (नदी) तरतः ।	कृषकाः (क्षेत्र) खनन्ति ।
ते (जल) पिबन्ति ।	सः (भृत्य) तर्जति ।
चौराः (भाण्ड) चोरयन्ति ।	गर्दभौ (भार) वहतः ।
त्वं (छात्र) पाठयसि ।	हरिः (कार्य) अकरोत् ।
कवी (काव्य) असृजताम् ।	मुनयः (मन्त्र) अजपन् ।
तौ (पत्र) अलिखताम् ।	त्वं (पुस्तक) अपठः ।
यूयं (पारितोषिक) लभध्वे ।	अहम् (चित्र) अपश्यम् ।
आवां (कथा) शृणुवः ।	वयं (छात्र) शिक्षामहे ।
त्वं (अन्न) भिक्षसे ।	केशवः (भिक्षा) याचते ।
सः (अस्मद्) ताडयति ।	तौ (युष्मद्) पीडयतः ।
सीता (तत्) स्निह्यति ।	शुकः (तत्) अनुकरोति ।
महात्मानः (स्वर्गति) प्रार्थयन्ते ।	छात्रौ (पाठ) अभ्यस्यतः ।
सः (धूर्त) निरस्यति ।	रजः (आकाश) व्याप्नोति ।
त्वं (अस्मद्) किङ्करम् अवेहि ।	सः (स्वामिन्) अभ्येति ।
सेवकः (स्वामिन्) अन्वेति ।	चातकः (पयोधर) प्रार्थयते ।
अलसः (कर्तव्य) उपेक्षते ।	किमर्थं (अस्मद्) तिरस्करोषि ।
ते (सत्यमार्ग) अनुसरन्ति ।	कामः (चित्त) विकरोति ।
स (गृह) आगच्छत् ।	गुरुः (युष्मद्) अनुगृह्णाति ।
बालिकाः (कुसुम) अचिन्वन् ।	रामः (गङ्गा) उदतरत् ।
गुरुवः (विद्या) वितरन्ति ।	यूयं (स्थान) निर्दिशत ।
केशवः (वस्त्र)न परिदधाति ।	त्वं (मित्र) अनुनय ।
युवां (सलिल) आनयतम् ।	सन्तः (सुख) अनुभवन्ति ।

१४.३ *अधस्तनपदानां सकर्म वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

[३]व्याप्नोति । प्राप्नोति । समाप्नोति । उपैति । अत्येति । प्रेक्षते । परीक्षते । प्रतीक्षते। प्रक्षिपसि । आक्षिपसि । उत्क्षिपतः । सङ्क्षिपसि । अनुगच्छति । आनयति। प्रहरन्ति। संहरतु । उपसंहरति। निर्दिशति । आदिशति । सन्दिशति । अपनयति । उद्गच्छति । पाठयति। कथयति । वादयति । पश्यति । शृणोति । जिघ्रति । पिबन्ति। अलिखत् । अतरन् । नियुङ्क्ते।

१४.४ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

विद्याम्[४] अन्तरेण सुखं न भवति । वाग्वतीं मनोहराम् च अन्तरा कोटेश्वरः अस्ति। त्वाम्[५] ऋते अहं न जीवामि । [६]केशवं विना धर्मः न जायते । [७]गृहम् उत्तरेण तडागः अस्ति। [८]भवनम् अभितः बाटिकाः सन्ति । ज्ञानिनं परितः भक्ताः निवसन्ति । वनस्थलीं निकषा विष्णुमती वहति । ग्रामं निकषा वनं विद्यते । [९]वयं मासं निवसामः । केशवो [१०]मासमधीते। क्रोशं नदी कुटिला वहति । [११]पितरम् अनु पुत्राः गच्छन्ति । दीनं प्रति दयां कुरु । मूर्खजीवनं धिक् अस्ति। [१२]पर्वतं सर्वतः वृक्षाः वर्तन्ते । वाग्वतीम् उभयतः तरवः विद्यन्ते । [१३]बालकः शय्याम् अधिशेते । रमेशः गृहम् अधितिष्ठति । श्री ५ वीरेन्द्रः सिंहासनम् अध्यास्ते । विष्णुः वैकुण्ठम् अनुवसति। वयं [१४]गृहम् उपवसामः। पशुपतिनाथः देवपत्तनम् अधिवसति । भक्ताः देवमन्दिरम् आवसन्ति । मनः धर्मम् [१५]अभिनिविशते । मृगः [१६]सत्वरं धावति । नृपः [१७]शत्रुं स्वर्गमगमयत् ।

१४.५ *प्रत्येकं दशवाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

शीघ्रम् । अभिनिविशते । आवसतः । अधिवसामः । उपवसथ । अध्यासते। अधितिष्ठसि । अध्यतिष्ठत् । अधिशेरते । धिक् । प्रति । अनु । मासम् । योजनम्। क्रोशम्। निकषा । समया । हा । परितः । अभितः । सर्वतः। उपरि । उभयतः। अधोऽधः। अन्तरा । अन्तरेण । विना । ऋते । उत्तरेण । पुरुषं पुरुषम् ।

---

३. उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् । ४. अन्तराऽन्तरेण युक्ते । ५. ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया, ऋते द्वितीया चेति चान्द्रं सूत्रम् । ६. पृथग्विनानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यामिति पक्षे द्वितीया । ७. एनपा द्वितीया । ८. अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । ९. अकर्मकधातुभिर्योगे देशःकालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । १०. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । ११. लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १२. उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । सर्वतोऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । १३. अधिशीङ्स्थासां कर्म । १४. उपान्वध्याङ्वसः । १५. अभिनिविशश्च । १६. क्रियाविशेषणे द्वितीया क्लीबत्वमेकत्वञ्च । १७. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।

१४.६ कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

१.	भिक्षुकाः	याचन्ते (पुरुष पुरुष) ।
२.	समुद्रः	विद्यते (शतयोजन) ।
३.	....	परितः प्राकाराः सन्ति (भवन) ।
४.	....	अधोऽधः गङ्गा वहति (पर्वत) ।
५.	नागरिकाः	सर्वतः भ्रमन्ति (नगर) ।
६.	....	धिक् अस्ति । (युष्मद्) ।
७.	सिंहः	अभियाति (करिन्) ।
८.	....	अन्तरा मार्गः अस्ति (पुर, वन) ।
९.	....	अन्तरेण कः जगत् प्रकाशयति (सूर्य) ।
१०.	अहं	ब्रह्मचर्यं चरामि (संवत्सर) ।
११.	याचकाः	भिक्षन्ते (गृह, गृह) ।
१२.	....	अभितः नद्यौ वहतः (उपवन) ।
१३.	....	उपर्युपरि पतङ्गाः उड्डीयन्ते (भवन) ।
१४.	....	अनु शिष्याः अगच्छन् (गुरु) ।
१५.	योद्धुम्	अन्तरेण न कः अपि शक्नोति (सैनिक) ।
१६.	....	अन्तरा केशवः तिष्ठति (युष्मद्, अस्मद्) ।
१७.	केशवः	अधिवसति (मञ्च) ।
१८.	वयं	अध्यास्महे (भूमि) ।
१९.	ते	अधिशेरते (धरणी) ।
२०.	....	दक्षिणेन कौशिकी वहति (हिमालय) ।

१४.७ संशोधयत ।

त्वम् खट्वायाम् अधिशेषे । भवनस्य परितः वाटिकाः सन्ति । गोष्ठस्य अभितः गावः सञ्चरन्ति । गुरोः निकषा छात्राः वसन्ति । भवनस्य समया नद्यः वहन्ति । छात्राः मासे आसते । क्रोशे गिरयः सन्ति । वाटिकायाः सर्वतः पुष्पाणि विकसन्ति । भिक्षुकाः जनाद् जनाद् याचन्ते । तव मम च अन्तरा कुड्यं नास्ति । कृष्णस्य उभयतः गोपालाः तिष्ठन्ति । मूर्खस्य धिक् अस्ति । गङ्गायाः यमुनायाः च अन्तरा प्रयागः वर्तते । शिष्याः आसनेषु अधितिष्ठन्ति । ब्राह्मणाः विष्टरेषु अध्यासते। ज्ञानस्य विना मानवः पशुः भवति । छात्राणाम् अन्तरेण गुरवः न

तिष्ठन्ति । कृषकाः ग्रामे गच्छन्ति । ते वने यावत् धावन्ति । स्वामिनः अनु सेवकः गच्छति । दीनस्य प्रति दयां कुरु । नास्तिकाय धिक् यः ईश्वरलीलां न पश्यति ।

१४.८ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

गोपः [१८]गां पयः [१९]दोग्धि । दरिद्रः राजानं वस्त्रं याचते । राजपुरुषः चौरं शतं दण्डयति। गोपालकाः व्रजं गाः अवरुन्धन्ति । बालकः नरं मार्गं पृच्छति । बालिकाः लतां पुष्पाणि चिनोति । गुरुः शिष्यान् धर्मं ब्रूते । मुनिः ब्रह्मचारिणः धर्मं शास्ति । नृपतिः शत्रुं राज्यं जयति । देवाः सागरम् अमृतं मथ्नन्ति । चौरः धनिकं सहस्रं मुष्णाति । केशवः नगरं वृषभं नयति । स्तेनः कृपणं धनम् अहरत् । नराः वसुधां रत्नानि कर्षन्ति ।

१४.९ *रिक्तस्थानेषु समुचितानि पदानि स्थापयत ।*

१) माता .... पयः दोग्धि (गौ) ।
२) याचकः .... वस्त्रं याचते (धनिन्) ।
३) सः .... ओदनं पचति (तण्डुल) ।
४) राजा .... शतं दण्डयति (चौर) ।
५) सैनिकाः .... चौरान् अवरुन्धन्ति (कारागार) ।
६) वयं .... धर्मं पृच्छामः (धर्मशास्त्रिन्) ।
७) ते .... पुष्पाणि चिन्वन्ति (वृक्ष) ।
८) नेता .... भाषणं भाषते (जन) ।
९) गुरुः .... धर्मं शास्ति (शिष्य) ।
१०) कार्यालयः .... शतं दण्डयति (युष्मद्) ।
११) माता .... घृतं मथ्नाति (दधि) ।
१२) ते .... महिषं नयन्ति (ग्राम) ।
१३) स्तेनः .... सुवर्णम् अहरत् (गृह) ।
१४) कृषकाः .... आलुकं कर्षन्ति (क्षेत्र) ।
१५) छात्राः .... पाठं पृच्छन्ति (गुरु) ।
१७) महाश्वेता .... अनामयम् अपृच्छत् (कादम्बरी) ।
१८) नृपाः .... रत्नानि दुदुहुः (धरित्री) ।

---

१८. अकथितञ्च । १९. द्विकर्मका धातवः - दुह्याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्। कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकृष्वहाम् ।

१९) मधुसूदनः .... वाक्यमवोचत् (शिव) ।
२०) गर्दभः .... भारं नयति (ग्राम) ।

१४.१० *सकर्म प्रत्येकं दशवाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

दुग्धः। धुक्षे । दुहन्ति । धोक्ष्यति । अयाचत् । याचते । याचिष्यति। पचति। पचते । अपचत् । दण्डयति । अदण्डयत् । दण्डयिष्यति । दण्डयतु । रुणद्धि । रुणत्सि । रुन्धे । अरुणत् । रोत्स्यन्ते । चिनोति। चिनोतु । अचिनोत् । चेष्यति । जयति। अजयत्। जयतु। जेष्यति । अजयन्। मथ्नाति। ब्रवीति । ब्रवीमि । उवाच। अवोचत् । वक्ष्यति । मुष्णन्ति । अमुष्णात् । नयसि । नयन्ते । नयताम् । नेष्यति। नयतु। हरतः। अहरताम्। हरिष्यन्ति। हरन्ताम्। कर्षति। अकर्षत्। कर्षतु। क्रक्ष्यति।

१४.११ *निम्न प्रश्नानाम् १४.१ पाठं विलोक्योत्तराणि लिखत ।*

१) सः किं पठति ? *(स पुस्तकं पठति ।)* २) गुरुः किं करोति ? ३) अनुजौ किं खादतः ? ४) भ्रातरः किं कुर्वन्ति ? ५) नृपः किं करोति ? ६) यूयं किं खादथ ? ७) ते किं वाञ्छन्ति ? ८) वयं किं काङ्क्षामः ? ९) पौत्रः किं वाञ्छति ? १०) भृत्यः कं सेवते? ११) छात्राः किं धारयन्ति ? १२) भगिनी किं करोति ? १३) बालकाः किं कुर्वन्ति ? १४) छात्रौ किं कुरुतः ? १५) अनुजा किं नयति? १६) सिंहः कान् हन्ति? १७) मूढाः किं कुर्वन्ति ? १८) के काष्ठं दहन्ति? १९) छात्रः किं धत्ते ? २०) वृकाः कान् घातयन्ति ? २१) भगिन्यः किं पचन्ति? २३) भृत्यौ किम् आनयत् ? २४) यूयं किं प्रारभध्वे ? २५) माता कं स्निह्यति? २६) कः अपराधं न सहते ? २७) यूयं किम् आचरथ ? २८) यूयं कं नमथ ? २९) भल्लूकाः किं भक्षयन्ति ? ३०) वयं किं कुर्मः ? ३१) सा किं न खादति? ३२) कर्मकरं कः नियुङ्क्ते ? ३३) सचिवः किं चालयति ? ३४) तक्षकः किं करोति ? ३५) ते किं पिबन्ति ? ३६) यूयं कुत्र गच्छथ ?

१४.१२ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्योत्तरं लिखत ।*

(उत्तरेषु सार्वनामिकपदानां प्रयोगः कर्तव्यः)

१) केशवः किं करोति ? (पाठ, पठ)
(स पाठं पठति ।)
२) गुरू किं कुरुतः ? (छात्र, पाठ)
३) ते किं कुर्वन्ति ? (द्रविण, याच)
४) त्वं किं करोषि ? (पत्र, लिख)

५)	युवां किं कुरुथः ?	(कुसुम, चि)
६)	यूयं किं कुरुथ ?	(क्षेत्र, कृष)
७)	अहं किं करोमि ?	(द्विचक्रिका, चाल)
८)	आवां किं कुर्वः ?	(पुष्प, घ्रा)
९)	वयं किं कुर्मः ?	(जल, पा)
१०)	त्वं कुत्र शेषे ?	(अधि-शी)
११)	वाटिकाः कुत्र सन्ति ?	(परितः)
१२)	युवां कुत्र वसथः ?	(निकषा)
१३)	प्रयागः कुत्र वर्तते ?	(अन्तरा)
१४)	शिष्याः कुत्र वसन्ति ?	(भूमि, अधि-स्था)
१५)	कां विना मानवः पशुः भवति ?	(विद्या)
१६)	गोपालौ कुत्र तिष्ठतः ?	(केशवः, उभयतः)
१७)	साधवः कं प्रति दयां कुर्वन्ति ?	(दीन)
१८)	नद्यौ कुत्र वहतः ?	(ग्राम, समया)

१४.१३ *निम्नवाक्यानि पठत ।*

श्यामः कार्यं कृत्वा[२०] गच्छति । तौ वृक्षं छित्त्वा आगच्छतः । मित्रं निन्दित्वा मूर्खाः प्रसन्नाः भवन्ति । बालिकाः जलं नीत्वा गृहं यान्ति । छात्राः पाठं पठित्वा भवनं प्रत्यागच्छन्ति । त्वं तक्रं पीत्वा हृष्टः भवसि । कृषकाः गाः पालयित्वा दुग्धं विक्रीणन्ति । वृक्षाः पुष्पित्वा फलन्ति । युवत्यः जलं पूरयित्वा घटम् स्थापयन्ति। बालकः अञ्जलिं बद्ध्वा महेशं प्रार्थयते। वायसः तण्डुलकणान् भक्षयित्वा उदगच्छत्। त्वां मूर्खं मत्वा केशवः न अवोचत् । याचकाः प्रतिगृहं भ्रमित्वा द्रव्यम् अयाचन्त। माता दधि मथित्वा घृतम् आनयत् । युवां तं मन्त्रयित्वा गृहम् आगच्छतम् । यूयं कथां श्रुत्वा आगच्छत । अहं जीर्णवस्त्रं मुक्त्वा नवं वस्त्रम् अधारयम् । आवां यतित्वा साफल्यम् अलभावहि । वयं धनं लब्ध्वा हर्षम् अन्वभवाम । बालिका पत्रं लिखित्वा प्रेषयिष्यति । रामौ किम् उक्त्वा गमिष्यन्ति । मूढाः युष्मान् वञ्चयित्वा यास्यन्ति । त्वं श्लाघयित्वा किं विधास्यसि ? युवाम् ईश्वरं नत्वा पाठं पठिष्यथः। यूयं पशुपतिं स्तुत्वा पूजयथ । अहं मृगं हत्वा आनयिष्यामि । आवां कर्णौ स्पृष्ट्वा वदिष्यावः । वयम् छात्रान् सान्त्वयित्वा आगमिष्यामः । ते मां पृष्ट्वा गृहं यास्यन्ति। त्वम् जीर्णवस्त्राणि त्यक्त्वा आगच्छ । युवां पत्रं प्रेषयित्वा गच्छतम् । यूयं क्रीडित्वा

२०. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्त्वा ।

आगच्छत । भगवान् ईश्वरं नत्वा पठतु । तौ भगवन्तं स्मृत्वा कार्यं कुरुताम् ।

१४.१४ *क्त्वाप्रत्ययान्तैः पदैः संयोजयत ।*

१. रामः विद्यालयं गच्छति । सः पाठं पठति ।
(रामः विद्यालयं गत्वा पठति ।)

२. त्वं पुस्तकानि पठसि । त्वं लेखं लिखसि ।

३. ते धर्मशास्त्रं पठन्ति । ते धर्मम् आचरन्ति ।

४. वयं गायामः । वयं नृत्यामः ।

५. नेतारः मञ्चं गच्छन्ति । ते भाषणं कुर्वन्ति ।

६. छात्राः चत्वरं गच्छन्ति । ते कन्दुकेन क्रीडन्ति ।

७. वानराः वृक्षम् आरोहन्ति । ते फलं खादन्ति ।

८. पूजकः मन्दिरं गच्छति । सः शिवम् अर्चयति ।

९. गुरवः विद्यालयं गच्छन्ति । ते छात्रान् पाठयन्ति ।

१०. अहं लेखम् लिखामि । अहं लेखं प्रकाशयामि ।

११. वयं मन्दिराणि पश्यामः । वयं आनन्दम् अनुभवामः ।

१२. कविः काव्यं सृजति । सः यशः लभते ।

१३. भावकः काव्यानि पठति । सः काव्यानि समीक्षते ।

१४. मेघाः गर्जनं कुर्वन्ति । ते जलं वर्षन्ति ।

१५. त्वं रामायणं शृणोषि । त्वं ज्ञानं लभसे ।

१६. वयं बिभीमः । अतः वनं न गच्छामः ।

१७. बालिका पुष्पाणि जिघ्रति । सा प्रसन्ना भवति ।

१८. छात्रः निबन्धं रचयति । सः पारितोषिकं लभते ।

१९. पिता धनम् अर्जयति । सः अस्मान् भरति ।

२०. ते शिवं पूजयन्ति । ते विद्यां याचन्ते ।

२१. धूमकेतुः सूर्यसमीपं गच्छति । सः प्रकाशते ।

२२. त्वं ज्यौतिषं पठसि । त्वं ग्रहगतिं गणयसि ।

२३. कालिदासः काव्यानि असृजत् । सः ख्यातिम् अलभत ।

२४. व्यासः भारतम् अरचयत् । सः पुराणानि असृजत् ।

२५. बालिका सरस्वतीं नमति । सा विद्याम् याचते ।

१४.१५ *निम्नवाक्यानि पठित्वा तदनुवर्तिनां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

बालकः फलं प्राप्य[२१] सन्तुष्टः भवति । तौ धनम् उपार्ज्य आनन्दम् अनुभवतः।

---

२१. *समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्, इति क्त्वास्थाने ल्यप् ।*

ते ईश्वरं प्रणम्य सुखम् इच्छन्ति । त्वं गृहं निर्माय तिष्ठसि । युवां विचार्य कार्यं कुरुथः । यूयं सर्वं समीक्ष्य वदथ । अहं छात्रान् अध्याप्य आगच्छामि । आवां कार्यं संपाद्य गृहं गच्छावः। वयं विचिन्त्य कार्यं कुर्मः । सा शिवं संपूज्य भवनं याति । पर्यटकाः हिमालयं विलोक्य प्रसन्नाः भवन्ति । भटाः शत्रून् विजित्य पारितोषिकं लभन्ते । पत्रकारः वृतान्तं प्रकाश्य सत्यम् उद्घाटयति । त्वां प्राप्य मनः प्रसन्नम् अभवत् ।

१. बालकः किं कृत्वा सन्तुष्टः भवति ?
२. तौ किं कृत्वा आनन्दम् अनुभवतः ?
३. ते किं कृत्वा सुखम् इच्छन्ति ?
४. अहं किं कृत्वा तिष्ठामि ?
५. आवां किं कृत्वा कार्यं कुर्वः ?
६. वयं किं कृत्वा वदामः ?
७. त्वं किं कृत्वा आगच्छसि ?
८. युवां किं कृत्वा गृहं गच्छथः ?
९. यूयं किं कृत्वा कार्यं कुरुथ ?
१०. सा किं कृत्वा भवनं याति ?
११. पर्यटकाः किं कृत्वा प्रसन्नाः भवन्ति ?
१२. भटाः किं कृत्वा पारितोषिकं लभन्ते ?
१३. कृषकाः किं कृत्वा भवनं यान्ति ?
१४. लेखकः किं कृत्वा धनम् अर्जयति ?
१५. पत्रकारः किं कृत्वा सत्यम् उद्घाटयति ?
१६. किं कृत्वा मनः प्रसन्नम् अभवत् ?

१४.१६ *अधोलिखितपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

कुपित्वा । कूजित्वा । कल्पयित्वा । क्रन्दयित्वा । क्रीत्वा । क्रीडित्वा । क्रुद्ध्वा। क्षमित्वा । क्षिप्त्वा । खादित्वा । खनित्वा । गत्वा । गणयित्वा । गुम्फित्वा। ग्रथित्वा । घ्रात्वा । चर्वयित्वा । चित्त्वा । जनित्वा । जित्वा । ताडयित्वा । दृष्ट्वा। तर्जयित्वा । त्रपित्वा । नत्वा । दुग्ध्वा । द्योतित्वा । छित्त्वा नष्ट्वा । निन्दित्वा । नीत्वा । पठित्वा । पतित्वा । पीत्वा । पालयित्वा । पुष्पित्वा। पूरयित्वा । पृष्ट्वा । फलित्वा । बद्ध्वा । भक्षयित्वा । मत्वा । भ्रमित्वा । मण्डयित्वा । मथित्वा ।

मन्त्रयित्वा । मित्वा । मार्जयित्वा । मोचयित्वा । मुक्त्वा। यतित्वा । क्षिप्त्वा । लब्ध्वा । लिखित्वा । सृष्ट्वा । स्तुत्वा । स्पृष्ट्वा । स्मृत्वा । हत्वा ।

१४.१७ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

आलोच्य । उपसृत्य । समर्च्य । उपार्ज्य । प्राप्य । अधीत्य । समीक्ष्य । प्रणम्य। सङ्कल्प्य । सङ्क्षिप्य । विलिख्य । आघ्राय । आचम्य । विजित्य । विज्ञाय। उड्डीय। उपदिश्य । विधाय। निधाय। निपत्य। संपाद्य । उत्पाद्य । संपूज्य । आपृच्छ्य। संबोध्य। प्रबोध्य । विभज्य । विमुच्य । विरुध्य । आलोक्य । आश्रित्य ।

१४.१८ *निम्नवाक्यानि पठत ।*

केशवः कार्यं [२२]कर्तुं कार्यालयं याति । बालकौ क्रीडितुं प्राङ्गणं गच्छतः । बालिका फलं खादितुं वाञ्छति । त्वं गातुम् शक्नोषि । युवां पुष्पाणि घ्रातुम् इच्छथः । यूयं कुसुमानि चेतुं वाटिकां याथ । अहं काष्ठं छेत्तुं कुठारम् आनयामि। भटाः शत्रून् जेतुम् यतन्ते । रमा पत्रं टङ्कयितुं कार्यालयम् अधितिष्ठति । पर्यटकाः कौशिकीं तर्तुं तरणीम् आरोहन्ति। मुनयः स्वर्गं गन्तुम् तपः चरन्ति । त्वम् जीर्णवस्त्रं त्यक्तुम् इच्छसि । युवां पितॄन् तर्पयितुं जलाशयं गच्छथः । कृपणाः धनं दातुं न उत्सहन्ते । सिंहाः मृगान् विदारयितुम् धावन्ति । बालकाः नवं वस्त्रं धर्तुं यतन्ते । अश्वाः धावितुं प्रारभन्ते । ते इन्धनम् आनेतुं विपिनं यान्ति । महिषाः जलं पातुं निपानं प्रविशन्ति। राजानः जनान् पातुं सैनिकान् पालयन्ति । युवत्यः जलं पूरयितुं घटम् आनयन्ति । छात्राः पाठं पठितुं विद्यापीठं गच्छन्ति। ते चलचित्रं विलोकयितुं दृश्ययन्त्रम् उद्घाटयन्ति । कः अपि मर्तुं न इच्छति । त्वं गृहं यातुम् ईप्ससि । युवां धनं लब्धुं यतेथे । यूयं कथां श्रोतुं गच्छथ । अहं त्वां बद्धुम् इच्छामि । शिष्याः गुरून् प्रीणयितुं यतन्ते । वणिजः फलानि विक्रेतुम् आपणम् अभियान्ति।

१४.१९ *उपरितनवाक्यानि पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. केशवः किं कर्तुं कार्यालयं गच्छति ?
२. बालकौ किमर्थं प्राङ्गणं गच्छतः ?
३. बालिका किं विधातुं वाञ्छति ?
४. अहं किं कर्तुं शक्नोमि ?
५. आवां किम् इच्छावः ?
६. वयं किं कर्तुं वाटिकां यामः ?
७. त्वं किमर्थं कुठारम् आनयसि ?

---

२२. *तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्, इति तुमुन् ।*

८. भटाः किं कर्तुं यतन्ते ?
९. रमा किमर्थं कार्यालयं अधितिष्ठति ?
१०. पर्यटकाः किं कर्तुं तरणीम् आरोहन्ति ?
११. मुनयः किमर्थं तपः कुर्वन्ति ?
१२. अहं किं कर्तुम् इच्छामि ?
१३. आवां किमर्थं जलाशयं गच्छावः ?
१४. शिष्याः किं कर्तुं यतन्ते ?

१४.२० तुमुन्प्रत्ययान्तपदैः संयोजयत ।

१. रामः पाठं पठति । सः विद्यालयं गच्छति ।
२. बालकौ क्रीडतः । तौ प्राङ्गणं गच्छतः ।
३. बालिकाः विद्यालयं गच्छन्ति । ताः वस्त्राणि परिदधते ।
४. त्वम् आसनम् अधितिष्ठसि । त्वं पाठं पठसि ।
५. कृष्णः फलं चिनोति । सः उद्यानं गच्छति ।
६. युवां कार्यं कुरुथः । युवां कार्यालयं गच्छथः ।
७. यूयं जलं पिबथ । यूयं जलाशयं गच्छथ ।
८. अहं शिवं पूजयामि । अहं घण्टां वादयामि ।

१४.२१ निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

११ एकादश	१२ द्वादश	१३ त्रयोदश	१४ चतुर्दश	१५ पञ्चदश
१६ षोडश	१७ सप्तदश	१८ अष्टादश	१९ नवदश	२० विंशतिः
२१ एकविंशतिः	२२ द्वाविंशतिः	२३ त्रयोविंशतिः	२४ चतुर्विंशतिः	२५ पञ्चविंशतिः
२६ षड्विंशतिः	२७ सप्तविंशतिः	२८ अष्टाविंशतिः	२९ नवविंशतिः	३० त्रिंशत्

१४.२२ अधोलिखितशब्दानां द्वितीयाविभक्तौ रूपाणि लिखत ।

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

पञ्चदशः पाठः

करणे तृतीया

प्रथमपुरुषे-	एकव.	रामः	करेण	धारयति
	द्विव.	रामौ	नेत्राभ्याम्	पश्यतः
	बहुव.	रामाः	लगुडैः	ताडयन्ति
मध्यमपुरुषे-	एकव.	त्वम्	जलेन	क्षालयसि
	द्विव.	युवाम्	हस्ताभ्याम्	खादथः
	बहुव.	यूयम्	लेखनीभिः	लिखथ
उत्तमपुरुषे-	एकव.	अहम्	पादाभ्याम्	गच्छामि
	द्विव.	आवाम्	खनित्राभ्याम्	खनावः
	बहुव.	वयम्	पुष्पैः	पूजयामः

१५.१ अधोलिखितवाक्यानि पठत ।

रामः कुठारेण[१] वृक्षं छिनत्ति । सीता हस्तेन फलं खादति । हरिः लेखन्या पत्रं लिखति । नारी करेण रोटिकां गृह्णाति । गुरुः मुखेन छात्रं पाठयति । वधूः जलेन वर्तनं क्षालयति । बालकः दण्डेन सर्पं मारयति । त्वं पुष्पेण देवं पूजयसि। अहं द्विचक्रिकया विद्यालयं गच्छामि । माता करेण लेखनीं धारयति । पिता पणेन पुस्तकं क्रीणाति । गौरी खनित्रेण भूमिं खनति । नेता पत्रवाहकेन पत्रं प्रेषयति । राजा सैनिकेन युध्यते । मूर्खः व्यसनेन कालं यापयति । बालिका हस्तेन दिवसं गणयति । मालाकारः मालया शिवम् अर्चयति । सर्पः मुखेन भेकं गिरति । बालकः मनसा ईश्वरं स्मरति । नायकः मुखेन नायिकां चुम्बति । चौरः हस्तेन द्रविणं चोरयति । सेवकः छत्रेण स्वामिनं छादयति । शववाहकः वस्त्रेण शवम् आच्छादयति । त्वं मनसा मन्त्रं जपसि । अहम् अन्नेन जीवामि। दीपः तैलेन ज्वलति । चन्द्रः सूर्यतेजसा प्रकाशते । पूजकः सलिलेन पितरं तर्पयति । मशकः मुखेन रक्तं पिबति । सर्पः दशनेन मानवं दशति । वनेचरः अग्निना वनं दहति । खलः वचसा सज्जनं निन्दति । फलेन शरीरं पुष्यति । युवतिः जलेन घटं पूरयति।

१. *साधकतमं करणम् । कर्तृकरणयोस्तृतीया ।*

दाता अन्नेन दीनं भरति । वामा भूषणेन वदनं मण्डयति ।

१५.२ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. वामाः केन वदनं मण्डयन्ति ? २. दाता केन दीनं भरति ? ३. रामः केन वृक्षं छिनत्ति ? ४. सीता केन फलं खादति ? ५. खलः केन सज्जनं निन्दति? ६. नारी केन रोटिकां भक्षयति ? ७. वधूः केन वर्तनं क्षालयति ? ८. अहं केन देवं पूजयामि ? ९. बालकः केन सर्पं मारयति ? १०. त्वं केन विद्यालयं गच्छसि ? ११. चन्द्रः केन प्रकाशते? १२. मशकः केन रक्तं पिबति ? १३. पूजकः केन पितरं तर्पयति ? १४. वनेचरः केन वनं दहति ? १५. माता केन लेखनीं धारयति? १६. पिता केन पुस्तकं क्रीणाति ? १७. त्वं केन जीवसि ? १८. सेवकः केन स्वामिनं छादयति ? १९. चौरः केन द्रविणं चोरयति ? २०. बालकः केन ईश्वरं स्मरति ? २१. सर्पः केन भेकं निगिरति ? २२. मालाकारः केन शिवम् अर्चयति? २३. मूर्खः केन कालं यापयति ? २४. नेता केन पत्रं प्रेषयति ? २५. गौरी केन भूमिं खनति? २६. खलः केन सज्जनं निन्दति ? २७. युवतिः केन घटं पूरयति?

१५.३ *उपरितन (१५.१) वाक्यानां द्विवचने बहुवचने च परिवर्तनं कुरुत।*

१५.४ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।*

१) सूर्यः .... जगत् प्रकाशते (तेजस्) ।
२) देवाः .... समुद्रम् अमथ्नन् (मन्दराचल) ।
३) बालिकाः .... मुखानि मण्डयन्ति (अलंकार) ।
४) पुष्पाणि .... अवर्धन्त (सलिल) ।
५) बालकाः .... मङ्गलग्रहं पश्यन्ति (दूरवीक्षण) ।
६) वयम् .... शिखरं विलोकयामः (चक्षुष्)
७) माता .... चणकान् भृज्जति (हस्त) ।
८) अश्वाः .... धावन्ति (पाद) ।
९) स्त्रियः .... पत्राणि लिखन्ति (लेखनी) ।
१०) बालाः .... मधु लिहन्ति (जिह्वा) ।
११) रजकः .... भारं वहति (गर्दभः)
१२) ज्योतिर्विदः .... ग्रहगतिं निर्णयन्ति (गणित) ।
१३) वयं .... ईश्वरं स्मरामः (मनस्) ।
१४) शुक्रः .... द्योतते (सूर्यतेजस्) ।
१५) वयं .... दीपं ज्वालयामः (अग्नि) ।

१६) खलौ .... सज्जानान् निन्दतः (वचस्)।
१७) बालिकाः .... वदनानि मण्डयन्ति (भूषण)।
१८) पूजकौ .... ईश्वरं पूजयतः (पुष्प)।
१९) ते .... शिवं ध्यायन्ति (चेतस्)।
२०) सर्पाः .... मूषकान् गिरन्ति (मुख)।
२१) सिंहाः .... मृगान् घातयन्ति (दन्त)।
२२) व्याघ्राः .... मांसं खादन्ति (वदन)।
२३) अहम् .... पुष्पगन्धं जिघ्रामि (नासिका)।
२४) ताः .... शब्दं शृण्वन्ति (कर्ण)।
२५) रमा .... फलम् अखादत् (हस्त)।

१५.५ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*
(सार्वनामिकपदानां प्रयोगोऽपेक्षितः)

१) रमा केन कार्यं करोति ? (हस्त)
(सा हस्तेन कार्यं करोति ।)
२) हरिः केन जलं पिबति ? (जलपात्र)
३) माता कया बालं ताडयति ? (मुष्टि)
४) युवकाः कैः क्रीडन्ति ? (कन्दुक)
५) वानराः काभ्यां वृक्षम् आरोहन्ति (कर)
६) मशकः केन नरान् दशति ? (तुण्ड)
७) विटः काभ्यां चेटीं चुम्बति ? (ओष्ठ)
८) वयं केन नगरं गच्छामः ? (मोटरयान)
९) त्वं केन कार्यं करोषि ? (हस्त)
१०) स्तेनः केन द्रव्यं हरति ? (कर)
११) व्याघ्राः कैः मृगान् विदारयन्ति (दन्त)
१२) अहं काभ्याम् हिमालयं विलोकयामि ? (नयन)
१३) आवां कया अम्रफलानि स्वदावहे ? (रसना)
१४) वयं केन अपूपं भक्षयामः (मुख)
१५) बालिकाः कैः पुष्पाणि चिन्वन्ति ? (कर)
१६) करिणः काभिः वृक्षान् त्रोटयन्ति ? (शुण्डा)
१७) यूयं केन ईश्वरं पूजयथ ? (कुसुम)
१८) वृकाः कैः महिषान् घातयन्ति ? (नख)

१९) त्वम् कया ग्रामं गच्छसि (द्विचक्रिका)

२०) वयं केन क्षेत्रं कर्षामः (कुद्दालक)

१५.६ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

केशवः [२]प्रकृत्या दुर्जनः अस्ति । त्वं स्वभावेन सज्जनः असि । अहं जात्या ब्राह्मणः अस्मि । अयं नाम्ना केशवः अस्ति । लक्ष्मणः रामेण[३] सह अगच्छत् । त्वं तेन सह गृहं यासि । मया सार्धं केशवः याति । रामेण साकं द्वेषः नास्ति । धर्मेण[४] सदृशः अन्यः बन्धुः नास्ति । त्वया सदृशं मित्रं न विद्यते । केन[५] हेतुना त्वं गृहं गच्छसि ? श्रमेण[६] विना छात्राः विद्यां न लभन्ते । अयं [७]जटाभिः किं तापसः अस्ति? बालकः चक्षुषा काणः अस्ति। बालिका कर्णाभ्यां बधिरा विद्यते । त्वं पादेन खञ्जः असि । ते पृष्ठैः कुब्जाः सन्ति ।

१५.७ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

जलेन । सह । साकम् । तुल्यम् । सदृशः । प्रकृत्या । जात्या । स्वभावेन। कैः । विहीनाः । विना । अलम् । धनेन । पुस्तकेन । दशवर्षैः । काणः । खञ्जः।

१५.८ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत ।*

१) कशवौ .... दुर्जनौ स्तः (प्रकृति)।

२) युवां .... सज्जनौ स्थः (स्वभाव) ।

३) यूयं .... ब्राह्मणाः स्थ (कर्म) ।

४) सः .... रामः अस्ति (नाम) ।

५) केशवः .... सह गृहं गच्छति (स्त्री) ।

६) सा .... साकं न तिष्ठति (अस्मद्)

७) वयम् .... सार्धं गच्छामः (तत् - स्त्री.ब.)

८) .... सदृशी माता नास्ति (तत् -स्त्री. ए.)

९) केन .... त्वं रुदसि (हेतु) ?

१०) .... विना वयं न जीवामः (अन्न) ।

११) .... हीनः नरः पशुः अस्ति (विद्या) ।

१२) .... अलम् (धन) ।

१३) .... प्रयोजनं नास्ति । (द्रव्य)

१४) .... पयः मधुरं भवति । (प्रकृति)

---

२. प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । ३. सहयुक्तेऽप्रधाने । ४. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्। ५. हेतौ । ६. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । ७. इत्थंभूतलक्षणे।

षोडशः पाठः

अनुक्ते कर्तरि तृतीया

प्रथमपुरुषे	एकव.	(तेन)	पाठः	पठ्यते
	द्विव.	(ताभ्याम्)	पाठौ	पठ्येते
	बहुव.	(तैः)	पाठाः	पठ्यन्ते
मध्यमपुरुषे	एकव.	(तेन)	त्वम्	मुच्यसे
	द्विव.	(ताभ्याम्)	युवाम्	मुच्येथे
	बहुव.	(तैः)	यूयम्	मुच्यध्वे
उत्तमपुरुषे	एकव.	(तेन)	अहम्	मुच्ये
	द्विव.	(ताभ्याम्)	आवाम्	मुच्यावहे
	बहुव.	(तैः)	वयम्	मुच्यामहे

१६.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

कर्तृ वाच्ये	कर्मवाच्ये
१) रामः पाठं पाठयति ।	१) रामेण पाठः पाठ्यते ।
२) रामः पाठौ पाठयति ।	२) रामेण पाठौ पाठ्येते ।
३) रामः पाठान् पाठयति ।	३) रामेण पाठाः पाठ्यन्ते ।
४) केशवः त्वाम् पाठयति ।	४) केशवेन त्वं पाठ्यसे ।
५) सः युवां पाठयति ।	५) तेन युवां पाठ्येथे ।
६) तौ युस्मान् पाठयतः ।	६) ताभ्यां यूयं पाठ्यध्वे ।
७) ते मां पाठयन्ति ।	७) तैः अहं पाठ्ये ।
८) त्वम् आवां पाठयसि ।	८) त्वया आवां पाठ्यावहे ।
९) युवाम् अस्मान् पाठयथः ।	९) युस्माभिः वयं पाठ्यामहे ।
१०) यूयं तम् अपाठयत	१०) युष्माभिः सः अपाठ्यत ।

११) अहं तौ अपाठयम् ।	११) मया तौ अपाठ्येताम् ।
१२) आवां तान् अपाठयामः ।	१२) आवाभ्यां ते अपाठ्यन्त ।
१३) वयं त्वाम् अपाठयामः ।	१३) अस्माभिः त्वम् अपाठ्यथाः ।
१४) सा युवाम् अपाठयत् ।	१४) तया युवाम् अपाठ्येथाम् ।
१५) ते युष्मान् अपाठयताम् ।	१५) ताभ्याम् यूयम् अपाठ्यध्वम्।
१६) ताः माम् अपाठयन् ।	१६) ताभिः अहम् अपाठ्ये ।
१७) त्वम् आवाम् अपाठयः ।	१७) त्वया आवाम् अपाठ्यावहि।
१८) युवाम् अस्मान् अपाठयतम् ।	१८) युवाभ्यां वयम् अपाठ्यामहि ।
१९) यूयं तं पाठयिष्यथ ।	१९) युष्माभिः सः पाठयिष्यते ।
२०) अहं तौ पाठयिष्यामि ।	२०) मया तौ पाठयिष्येते ।
२१) आवां तान् पाठयिष्यावः ।	२१) आवाभ्यां ते पाठयिष्यन्ते ।
२२) वयं त्वां पाठयिष्यामः ।	२२) अस्माभिः त्वं पाठयिष्यसे ।
२३) सा युवां पाठयिष्यति ।	२३) तया युवां पाठयिष्येथे।
२४) ते युष्मान् पाठयिष्यतः ।	२४) ताभ्यां यूयं पाठयिष्यध्वे ।
२५) ताः मां पाठयिष्यन्ति ।	२५) ताभिः अहं पाठयिष्ये ।
२६) त्वं आवां पाठयिष्यसि ।	२६) त्वया आवां पाठयिष्यावहे ।
२७) युवाम् अस्मान् पाठयिष्यथः ।	२७) युवाभ्यां वयं पाठयिष्यामहे ।
२८) यूयं तं पाठितवन्तः ।	२८) युस्माभिः सः पाठितः ।
२९) अहं तौ पाठितवान् ।	२९) मया तौ पाठितौ ।
३०) आवां तान् पाठितवन्तौ ।	३०) आवाभ्यां ते पाठिताः ।

१६.२ *कर्मवाच्ये परिवर्तनं कुरुत ।*

रामः फलं काङ्क्षति । *(रामेण फलं काङ्क्ष्यते ।)* ते शत्रून् जयन्ति । अहं त्वां त्यजामि। आवां युवां पश्यावः । वयं युष्मान् नमामः । त्वं मां नयसि । युवाम् आवां पाठयावः । यूयम् अस्मान् नर्तयथ । स जलम् अपिबत् । तौ फले अखादताम्। ते ईश्वरम् अनमन् । स त्वाम् अभरत् । ते देवान् अयजन् । रामः युवाम् अरक्षत्। दरिद्रः धनम् अयाचत । ते पुस्तकानि अलभन्त । युवाम् आवाम् अस्मरतम् । ते

युष्मान् अश्रयन् । त्वं माम् असेवेथाः । यूयम् अस्मान् अक्षमध्वम् । सः क्षेत्रं खनिष्यति । तौ फले भक्षयिष्यतः। ते काष्ठानि धक्ष्यन्ति । अहं त्वां वन्दिष्ये । वयं युवां शङ्किष्यामहे । आवां युष्मान् वेदिष्यावः। त्वं मां स्नापयिष्यसि । युवाम् आवां स्वापयिष्यथः । यूयम् अस्मान् हनिष्यथ । रामः रावणं हतवान् । त्वं वृक्षौ पातितवान् । युयं शत्रून् घातितवन्तः । शशकः सिंहं विनाशितवान् । आवां कार्याणि कृतवन्तौ । वयं फले खादितवन्तः । ते बालान् पाठितवन्तः । तौ तां पूजितवन्तौ । रामः [1]गां पयः दोग्धि । वामनः वलिं वसुधां भिक्षते । बालिका माणबकं पन्थानं ब्रूते । दरिद्रः राजानं धनं याचते । गोपालः गां व्रजमवरुणद्धि । देवाः समुद्रं सुधाम् अमथ्नन् । स अजां ग्रामं नयति । चौरः कृपणं धनम् अहरत्। नराः वसुधां रत्नानि कर्षन्ति।

१६.३ *कर्तृवाच्ये परिवर्तनं कुरुत ।*

मया पाठाः पठ्यन्ते । आवाभ्यां फले काङ्क्ष्येते । अस्माभिः त्वं नीयसे। युवाभ्यां कार्याणि क्रियन्ते । वानरेण शाखाः त्रोट्यन्ते । त्वया अहं पीड्ये । मया त्वं तर्ज्यसे । बालिकाभिः दुग्धं पीयते । युष्माभिः चणकाः चर्व्यन्ते । तैः पुष्पाणि चीयन्ते । विटैः नार्यः चुम्ब्यन्ते । सर्पैः भेकाः गीर्यन्ते । अस्माभिः वृक्षाः रक्ष्यन्ते। आवाभ्यां विद्या प्राप्यते । मया त्वं ताड्यसे । ज्ञानेन संशयाः छिद्यन्ते । मूढैः सज्जनाः तुद्यन्ते । सद्भिः कुलटाः त्यज्यन्ते। सैनिकेन शत्रू दण्ड्येते । नृपैः धनं वितीर्यते । व्याघ्रेण त्वं दीर्यसे । तया युवां निन्द्येथे । मया जलम् अपीयत । युवाभ्याम् अहं पाल्ये । ज्वरेण वयं पीड्यामहे । मलेन वृक्षाः अपुष्यन्त। अस्माभिः देवाः अपूज्यन्त । बालिकया घटौ अपूर्येताम् । अलङ्कारैः काव्यानि अभूष्यन्त । भावकैः नाटकानि मीमांस्यन्ते । सिंहैः मृगाः मार्ग्यन्ते । अस्माभिः त्वम् अमुच्यथाः। तया धनं याच्यते । तैः वयं अरक्ष्यामहि । कविभिः काव्यं रच्यते । तेन पुस्तकानि पाठितानि । तया मोदकं खादितम् । मया नाटकं रचितम् । शशकेन सिंहः घातितः। रामेण गौः पयः दुह्यते [1]। तेन वृषभः ग्रामं नीयते । देवैः समुद्रः मथ्यते। मया ताण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते ।

१६.४ *भाववाच्ये पविर्तनं कुरुत ।*

रामः हसति । बालिके रुदतः । मातरः उत्तिष्ठन्ति । मधुकराः भ्रमन्ति । मृगाः बिभ्यति । मूर्खाः कुप्यन्ति । वयं जृम्भामहे । त्वं भवसि । आवां एधावहे।

---

१. *गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धिभक्ष्यार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ।*

वृक्षाः कम्पन्ते। बालाः बुभुक्षया क्रन्दन्ति । जम्बुकाः क्रोशन्ति । बालिके हसतः। वयं क्षुध्यामः । तौ ग्लायतः । दुन्दुभयः घोषन्ति । तारकाः चकासति । जलं च्योतति । यूयं जीवथ । अग्निः ज्वलति । यूयं सेवया तुष्यथ । पूजया देवाः तृप्यन्ति । वामाः अत्रपन्त । बालकाः अत्रस्यन्। त्वम् अत्वरथाः । नक्षत्राणि अदीप्यन्त । सूर्यातपेन ग्रहाः अद्योतन्त । घटिका नदति । शस्त्रप्रयोगेण मानवाः नश्यन्ति । मयूराः घनगर्जनेन नृत्यन्ति । वयं पतिष्यामः । अङ्कुराः उत्पत्स्यन्ते। हंसौ धाविष्यतः । वयं मुह्यामः । यूयं यतिष्यध्वे । ते रुदितवन्तः। वयं हसितवन्तः। युवाम् उल्लसितवन्तौ । बालिकाः कुपितवत्यः।

१६.५ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

कार्यं क्रियताम् । पत्राणि लिख्यन्ताम् । काव्ये रच्येताम् । देवाः पूज्यन्ताम्। घटेषु जलानि पूर्यन्ताम् । नावः आनीयन्ताम् । नाटकानि रच्यन्ताम् । मोदकं खाद्यताम् । बालकाः पाल्यन्ताम् । पाठाः पठ्यन्ताम् । गावः दुह्यन्ताम् । धनानि याच्यन्ताम् । वृकाः निवार्यन्ताम्। जनाः रक्ष्यन्ताम् । देवाः तृप्यन्ताम् । रसाः लिह्यन्ताम् । वानराः दृश्यन्ताम् । क्षेत्राणि कृष्यन्ताम् । वार्ताः श्रूयन्ताम् । विद्वांसः श्लाघ्यन्ताम् । वस्त्रं सीव्यताम् । छात्रौ सूच्येताम्। शिवः स्तूयताम् । मातरः सेव्यन्ताम् । अध्ययनं न त्यज्यताम् । चणकाः चर्व्यन्ताम् । घटिका नद्यताम्। मूढाः निन्द्यन्ताम् । काव्यानि मीमांस्यन्ताम् । नाटकं चर्च्यताम् । विषयः विमृश्यताम्। चौराः ताड्यन्ताम् । पुष्पाणि चीयन्ताम् ।

१६.६ *उपरितन (१६.५) वाक्यानां कर्तृवाच्ये परिवर्तनं कुरुत ।*

१६.७ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

(सर्वानामिकपदानां प्रयोग आवश्यकः)

१. बालिकया किं क्रियते ? (पाठ, पठ)

(तया पाठः पठ्यते ।)

२. बालैः कानि वस्तूनि खाद्यन्ते ? (आम्रफल)

३. रमाभिः किं विधीयते ? (वस्त्र, सीव्)

४. वानरैः किं क्रियते ? (फल, पात)

५. कैः क्रन्द्यते ? (बालिका)

६. रमेशाभ्यां किं त्यज्यते ? (कार्य)

७.	भ्रात्रा किं क्रियते ?	(पुस्तक, वि-क्री)
८.	शरीरं केन पुष्यते ?	(जल)
९.	मातृभिः के पाल्यन्ते ?	(अस्मद्-बहु.)
१०.	गुरुभिः किं पाठ्यते ?	(पाठ-ब.)
११.	त्वया किं विधीयते ?	(फल, खाद्)
१२.	चौरैः किं नीयते ?	(धन)
१३.	लुण्ठकैः त्वं किं क्रियसे ?	(ताड्)
१४.	मशकैः के अदश्यन्त ?	(युष्मद्)
१५.	कैः चणकाः खादिष्यन्ते ?	(अस्मद्)
१६.	त्वया किं खादितम् ?	(रोटिका)
१७.	सीतया किं पीतम् ?	(जल)
१८.	अस्माभिः किं लिखितम् ?	(काव्य)
१९.	अनुजाभ्यां किं पठितम् ?	(कथा)
२०.	मित्रैः किं प्रेषितम् ?	(पत्र)

१६.८ *अशुद्धीः संशोधयत ।*

अहं पाठः पठ्यते । तया छात्रान् पाठ्यन्ते । केन कार्याणि क्रियते । चौराः धनं ह्रियन्ते । मूषकाः अन्नानि खाद्यते । युष्माभिः बालकान् पाठ्यते । ताभिः चणकाः भृज्यन्ते । अहं लेखः अलिख्यत । फलानि खाद्यताम् । देवाः तर्प्यताम्। मूढाः अपसार्यताम् । पदार्थाः विक्रीयताम् । त्वया हस्यन्ताम् । सीतया जलं पिबति । ताभिः कार्यं समाप्नोति । सर्पैः भेकाः निगिरन्ति । मूर्खः सज्जनान् तुदन्ति। त्वया किं कृतवान् । मया लेखान् लिखितम्। बालकैः रुदितवन्तः ।

१६.९ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

याच्यते । क्रियन्ते । निर्मीयन्ते । पाठ्यन्ते । खाद्येते । निगद्यते । प्रकाश्यते। स्तूयन्ते । जृम्भ्यते । गम्यते । ईड्यन्ते । काम्यते । कूज्यते । कृष्येते । क्रियन्ते । क्रीड्येते। लिख्यन्ते । क्षिप्यताम् । खन्यताम् । गण्यताम् । निगृह्यताम् । चर्व्यताम्। छिद्यताम् । जीव्यते । बध्यसे । तर्ज्येथे । दह्यते। दुष्यते । दृश्यन्ते। दीर्यते । दीयते। धार्यते । ध्वन्यते। प्रणम्यते । नश्यते । निन्द्यते । नूयते । पच्येते । पीयते। पाल्यन्ते। पुष्यते । पूयते । पूज्यसे। भर्त्स्येथे । भूष्यते । मथ्यते । मृग्यसे। प्रारभ्यन्ते

। लभ्यते । अवलोक्यते । ऊह्यते । शक्यते। निषिध्यते । सेव्यन्ते ।

१६.१० *कर्मवाच्यस्य प्रयोगं विधाय विंशतिर्वाक्यानि लिखत ।*

१६.११ *परस्परं पेलयत ।*

क	ख
रामः	पीयताम्
तौ	क्रीडति
त्वं	पठतः
यूयं	अखादम्
अहं	हसथ
अस्माभिः	तृप्यसि
जलं	खादितानि

१६.१२ *प्रश्नार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*
(द्र १५.२, १५.३, १५.४)

१६.१३ *निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

प्राप्तव्यम्। कर्तव्यम्। ईक्षितव्यम्। आकर्षितव्यम्। चलितव्यम्। कल्पयितव्यम्। क्षन्तव्यम् । क्षिप्तव्यम् । खादितव्यम् । गन्तव्यम् । गोपितव्यम्। गुम्फितव्यम् । ग्रहीतव्यम् । चेतव्यम् । चूर्णयितव्यम् । जनितव्यम् । जेतव्यम् । जीवितव्यम् । ज्ञातव्यम् । टङ्कयितव्यम् । ताडयितव्यम् । त्रपितव्यम् । त्रोटयितव्यम् । दग्धव्यम्। दातव्यम् । दोग्धव्यम् । पातव्यम् । पूजयितव्यम् । व्यक्तव्यम् । भेतव्यम् ।

अन्वेषणीयम् । अध्ययनीयम् । ईक्षणीयम् । कम्पनीयम् । करणीयम् । कर्तनीयम् । कर्षणीयम् । क्रयणीयम् । क्षेपणीयम् । गणनीयम् । गवेषणीयम् । गोपनीयम् । जननीयम् । तर्जनीयम् । तेजनीयम् । तर्पणीयम् । गोपनीयम् । दहनीयम् । दोषणीयम् । दर्शनीयम् । धारणीयम् । नन्दनीयम् नमनीयम् । निन्दनीयम् । पठनीयम् । पानीयम् । पालनीयम् । प्रच्छनीयम् । प्लवनीयम् । बोधनीयम् । यजनीयम् । भोजनीयम् । भरणीयम् । मण्डनीयम् । मननीयम् । मार्जनीयम् । स्मरणीयम् । याचनीयम् । योजनीयम् । रक्षणीयम् । रोधनीयम् । रोहणीयम् । लेपनीयम् । देवनीयम् । वेष्टनीयम् । शङ्कनीयम् । श्रवणीयम् । सूचनीयम् । स्वापनीयम् । हिंसनीयम् । हरणीयम् ।

१६.१४ *निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

३१ एकत्रिंशत्	३२ द्वात्रिंशत्	३३ त्रयस्त्रिंशत्	३४ चतुस्त्रिंशत्
३५ पञ्चत्रिंशत्	३६ षट्त्रिंशत्	३७ सप्तत्रिंशत्	३८ अष्टत्रिंशत्
३९ नवत्रिंशत्	४० चत्वारिंशत्	४१ एकचत्वारिंशत्	४२ द्विचत्वारिंशत्
४३ त्रिचत्वारिंशत्	४४ चतुश्चत्वारिंशत्	४५ पञ्चचत्वारिंशत्	४६ षट्चत्वारिंशत्
४७ सप्तचत्वारिंशत्	४८ अष्टचत्वारिंशत्	४९ नवचत्वारिंशत्	५० पञ्चाशत्

१६.१५ *अधोलिखितशब्दानां तृतीयाविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

सप्तदशः पाठः

संप्रदाने चतुर्थी

प्रथमपुरुषे	एकव.	सः	मह्यं धनं ददाति ।
	द्विव.	तौ	आवाभ्यां पुस्तके दत्तः।
	बहुव.	ते	अस्मभ्यं फलानि ददति ।
मध्यमपुरुषे	एकव.	त्वम्	तस्मै अन्नं ददासि ।
	द्विव.	युवाम्	ताभ्यां फले दत्थः ।
	बहुव.	यूयम्	तेभ्यः धनानि दत्थ ।
उत्तमपुरुषे	एकव.	अहम्	तुभ्यं फलं ददामि ।
	द्विव.	आवाम्	युवाभ्यां छत्रे दद्वः ।
	बहुव.	वयम्	युष्मभ्यम् उपानहौ दद्मः ।

१७.१ अधोलिखितवाक्यानि गठत ।

केशवः [१]मह्यं पुस्तकं ददाति । सा [२]पत्ये शेते । तौ पुत्राय गच्छतः। भक्तः [३]मुक्तये हरिं भजति । बालः दुग्धाय क्रन्दति । त्वं धनाय प्रयतसे । धनं सुखाय भवति । विद्या ज्ञानाय वर्तते । केशवः आभूषणाय सुवर्णम् आनयति । [४]तुभ्यं हितं वा सुखं भवतु । [५]शिशवे क्रीडनकं रोचते । गीतायै रामायणं रोचते । सः [६]मह्यं शतं धारयति । युवती [७]बालाय स्पृहयति । अहं धनवन्तं [८]तृणाय मन्ये । पिता पुत्राय[९] क्रुध्यति । गोविन्दः मह्यम् ईर्ष्यति । खलः सज्जनाय असूयति । सीता रावणाय अकुप्यत् । नागरिकाः [१०]देशोत्थानाय यतन्ते । सेवकः फलेभ्यः यान्ति । दिलीपः वनाय गाम् अमुञ्चत् । ईश्वराय[११] नमः अस्ति। तुभ्यं स्वस्ति भवतु । दानवेभ्यः दुर्गा अलम् । दैत्येभ्यः विष्णुः समर्थः अस्ति । रामः [१२]मह्यं श्लाघते । केशवः तुभ्यं शपते । त्वं कृष्णाय तिष्ठसि ।

---

१. कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । २. क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् । ३. तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। ४. हितयोगे च । ५. रुच्यर्थानां प्रियमाणः । ६. धारेरुत्तमर्णः । ७. स्पृहेरीप्सितः । ८. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। ९. क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः । १०. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । ११. नमःस्वस्ति-स्वाहास्वधाऽलंवषट्योगाच्च । १२. श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।

१७.२ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. सा कस्मै शेते? २. भक्तः कस्मै हरिं भजति? ३. बालः कस्मै क्रन्दति? ४. अहं कस्मै प्रयते ? ५. धनं कस्मै भवति ? ६. विद्या कस्मै वर्तते ? ७. केशवः किमर्थं सुवर्णमानयति ? ८. कस्मै क्रीडनकं रोचते ? ९. रामायणं कस्यै रोचते? १०. सः कस्मै शतं धारयति ? ११. युवतिः कस्मै स्पृहयति? १२. त्वं कं तृणाय मन्यसे ? १३. पिता कस्मै क्रुध्यति ? १४. खलः कस्मै असूयति ? १५. नागरिकाः किमर्थं यतन्ते ? १६. सेवकाः केभ्यः यान्ति ? १७. कस्मै नमः अस्ति? १८. दुर्गा कस्मै अलम् ?

१७.३ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत ।*

१)	अहं	न स्पृहयामि । (धन)
२)	सज्जनः	चेष्टते । (परोपकार)
३)	मादेकं	रोचते । (बालक)
४)	मूर्खः	ईर्ष्यति । (युष्मद्)
५)	सः दुर्जनः	द्रुह्यति । (तत् , सज्जन)
६)	पिता	क्रुध्यति । (पुत्र)
७)	कृष्णः	शतं धारयति । (अस्मद्)
८)	मुनिः	ईश्वरं भजति । (मुक्ति)
९)	नृपः	धनम् अदात् । (ब्राह्मण)
१०)	शिक्षाध्यक्षः	पारितोषिकम् अयच्छत् । (छात्र)
११)	त्वम्	कस्मै ईर्ष्यसि (युष्मद्)
१२)	इदम्	देहि । (रुग्ण)
१३)	भवान्	नमस्करोतु । (तत्, प्राक्तन, मुनि)
१४)	....	स्वस्ति भवतु । (ब्राह्मण)
१५)	त्वम्	तरलं कृशरं देहि । (तद्, रुग्ण)
१६)	मल्लः	प्रभवति । (मल्ल)
१७)	ज्ञानं	कल्पते । (सुख)

१७.४ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

खट्वायै । कुण्डलेभ्यः । भोजनाय । नमः । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलम् । गवे । प्रजायै । वासाय । धनाय । यज्ञाय । युष्मभ्यम् । आनन्दाय ।

स्पृहयति। ददाति । अर्पयति । क्रुध्यति । ईर्ष्यति । असूयति । श्लाघते । प्रवसति। ज्ञानाय । अकुप्यत् । दीयताम्। विद्यायै । स्पृहयन्ति । वितरन्ति ।

१७.५ *अशुद्धीः संशोधयत ।*

अहं त्वां न द्रुह्यामि । हरिं नमः। विष्णोः स्वस्ति। भिक्षुं भिक्षां देहि। याचकः धनं राज्ञः याचते । कृष्णः कंसम् अकुप्यत् । अहं त्वां स्पृहयामि । सः मां सहस्रं धारयति। मां मोदकं रोचते । भृत्याः स्वामिनं श्लाघन्ते । रामः पठनं विद्यालयं गच्छति । मां पुस्तकं दीयताम् । सः तं पुस्तकम् अर्पयति । ते दीनान् द्रव्यं ददति। दुर्योधनः पाण्डवान् अद्रुह्यत्। अस्मान् धनानि दीयन्ताम् । माम् अपूपः स्वदते । दैत्यस्य हरिः अलम् । तं द्रव्यं देहि । वनं गाम् अमुञ्चत् । सेवकाः फलं यान्ति ।

१७.६ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य लिखत ।*

(सार्वनामिकदप्रयोगोऽत्रापेक्षितः)

१) रामः कस्मै श्लाघते ? (युष्मद्)

(स तुभ्यं श्लाघते ।)

२) श्यामौ कस्मै यतेते ? (धन)

३) रामाः किमर्थं गच्छन्ति ? (फल)

४) विधवा कस्मै असूयति ? (सती)

५) छात्राः किमर्थं गच्छन्ति ? (पठन)

६) रमा कस्मै प्रयोजनाय याति ? (स्नान)

७) त्वम् कस्मै ईर्ष्यसि ? (तत्)

८) उपदेशः कस्मै भवति ? (प्रकोप)

९) युवां किमर्थं पठथः ? (यशस्)

१०) यूयं कस्मै गच्छथ ? (क्रीडनक)

११) वयं कस्मै पुस्तकं समर्पयामः । (तत्, बुध)

१२) फलं कस्मै न रोचते ? (अस्मद्)

१३) सीता कस्मै अकुप्यत् ? (युष्मद्)

१४) सः किमर्थं धनम् अर्जयति । (सुख)

१७.७ *अधोलिखितशब्दानां चतुर्थीविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

अष्टादशः पाठः

अपादाने पञ्चमी

प्रथमपुरुषे	एकव.	सः	वृक्षात्	पतति ।
	द्विव.	तौ	वृक्षाभ्याम्	पततः ।
	बहुव.	ते	वृक्षेभ्यः	पतन्ति ।
मध्यमपुरुषे	एकव.	त्वम्	वृक्षात्	पतसि ।
	द्विव.	युवाम्	वृक्षाभ्याम्	पतथः ।
	बहुव.	यूयम्	वृक्षेभ्यः	पतथ ।
उत्तमपुरुषे	एकव.	अहम्	वृक्षात्	पतामि ।
	द्विव.	आवाम्	वृक्षाभ्याम्	पतावः ।
	बहुव.	वयम्	वृक्षेभ्यः	पतामः ।

१८.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

पत्राणि [१]वृक्षात् पतन्ति । केशवः अश्वात् अपतत् । मृगाः [२]व्याघ्रेभ्यः बिभ्यति। वयं सिंहेभ्यः त्रस्यामः । सैनिक! मां शत्रोः त्रायस्व । केशवः त्वां भल्लुकाद् रक्षति। ते नरकाद् बिभ्यति । छात्राः [३]अध्ययनाद् न विरमन्ति । पुण्यात्मानः धर्माद् न प्रमाद्यन्ति । नवोढाः [४]युवकेभ्यः लज्जन्ते । केशवः [५]पापात् पराजयते । विद्या नरं [६]पापाद् निवारयति । पिता पुत्रं व्यसनाद् निषेधति । [७]कामात् क्रोधः समुत्पद्यते। बीजेभ्यः अङ्कुराः समुत्पद्यन्ते। केशवः [८]उपाध्यायात् अधीते । छात्राः गुरोः पठन्ति । [९]हिमालयाद् नद्यः प्रभवन्ति । शिष्यः [१०]गुरोः अन्तर्धत्ते । [११]रामाद् अन्यः (भिन्नः/इतरः) मम प्रियः नास्ति । कृष्णाद् ऋते तव सखा नास्ति । केशवः रामाद् पूर्वदेशे वर्तते । माघात् उत्तरः फाल्गुनः अस्ति । भोजनात् पूर्वं हस्तौ पादौ च प्रक्षालय । उत्थानात् परतः शौचं कुरु । ग्रामात् प्राक्/प्रत्यक्/ दक्षिणा विपिनं वर्तते। नगराद् वहिः गच्छ । चैत्रात् आरभ्य कार्यं कुरु । मार्गात्

---

१. ध्रुवमपायेऽपादानम् । २. भीत्रार्थानां भयहेतुः । ३. जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम् । ४. ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । ५. पराजेरसोढः । ६. वारणार्थानामीप्सितः । ७. जनिकर्तुः प्रकृतिः । ८. आख्यातोपयोगे। ९. भुवः प्रभवः । १०. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । ११. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।

पञ्चमासाः सन्ति। [१२]आमरणाद् हरिं पूजय । वयम् आमूलात् कथां शृणुमः। [१३]धनाद् विद्या गरीयसी भवति। [१४]श्यामात् पृथक् कार्यं न भवति । श्रमाद् विना धनं न प्राप्यते । बालाः [१५]प्रासादात् प्रेक्षन्ते। वधूः श्वसुराद् जिह्रेति। देवाः स्वर्गाद् निरीक्षन्ते। केशवः [१६]कृच्छात् कार्यं करोति। शिशुः दुःखाद् रोदिति। मम गृहं नगरस्य [१७]दूरात् दूरेण दूरं वा विद्यते।

१८.२ *उपरितनवाक्यान्याश्रित्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

(कर्तरि सार्वनामिकपदप्रयोगः कार्यः)

१) पत्राणि कस्मात् पतन्ति ?
(तानि वृक्षात् पतन्ति ।)
२) केशवः कस्मात् अपतत् ?
३) मृगाः केभ्यः बिभ्यति ?
४) केशवः त्वां कस्माद् रक्षति ?
५) सैनिकः त्वां कस्माद् त्रायते ?
६) वयं कस्माद् बिभीमः ?
७) छात्राः कस्माद् न विरमन्ति ?
८) बालाः केभ्यः लज्जन्ते ?
९) विद्या नरं कस्माद् निवारयति ?
१०) पिता पुत्रं कस्माद् निषेधति ?
११) कस्मात् क्रोधः समुत्पद्यते ?
१२) अङ्कुराः केभ्यः प्रादुर्भवन्ति ?
१३) सरितः कस्मात् प्रभवन्ति ?
१४) कस्मात् अन्यः तव प्रियः नास्ति?
१५) भोजनात् पूर्वं किं करोषि ?
१६) विद्या कस्माद् गरीयसी अस्ति?
१७) आमूलात् किं शृणोषि ?
१८) कस्माद् विना धनं न भवति ?
१९) मार्गात् पञ्चमासाः के सन्ति ?
२०) बालाः कस्मात् पश्यन्ति ?
२१) शिशुः कस्माद् रोदिति ?
२२) केशवः कथं कार्यं करोति ?
२३) वधूः कस्माद् जिह्रेति ?
२४) ज्ञानमार्गः कस्माद् श्रेष्ठः अस्ति?
२५) देवाः कुतः प्रेक्षन्ते ?
२६) कस्मात् पृथक् कार्यं न भवति?
२७) कुतः कार्यं प्रारभ्यते ?
२८) केशवः कस्मात् पूर्वदेशे वर्तते?

१८.३ *प्रकोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत ।*

१) वानराः .... अवरोहन्ति (पर्वत) ।
२) फले .... अपतताम् (वृक्ष) ।
३) गावः .... बिभ्यति (सिंह) ।
४) आवां .... त्रस्यावः (भल्लूक) ।
५) सैनिकाः देशान् .... त्रायन्ते (वैरिन्) ।
६) रामः .... अवतरति (शिखर) ।

---

१२. आङ्मर्यादावचने । १३. पञ्चमी विभक्ते । १४. पृथग् विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । १५. ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । १६. करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य । १७. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च।

७)	वयं	बिभीमः (नरक) ।
८)	शिक्षकाः	न विरमन्ति (शिक्षण) ।
९)	वैशाखः	उत्तरः वर्तते (चैत्र)
१०)	त्वम्	आरभ्य कार्यं करोषि (पौष) ।
११)	रामौ	परतः शौचं कुरुतः (शयन) ।
१२)	ग्रामः	प्राक् अस्ति (अरण्य) ।
१३)	जन्मभूमिः	गरीयसी विद्यते (स्वर्ग) ।
१४)	नवोढा	जिह्रेति (श्वसुर) ।
१५)	धनं	विना न भवति (परिश्रम) ।
१६)	कार्यं	पृथक् न जायते (सीता) ।

१८.४ *अधोलिखितपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

ग्रामात् । ताभ्याम् । तेभ्यः । तस्याः । त्वत् । मत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम्। युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । हरेः । भानोः । नद्याः। सीतायाः। लताभ्यः । नीडात् । कृच्छात् । पितुः । मात्रोः । भ्रातृभ्यः । सर्वस्माद् । महतः । गच्छतः । हसन्त्याः। पयसः । राज्ञः । यूनः । भल्लुकाभ्याम् । पर्वताभ्याम् । शिखरेभ्यः । जलाशयात्। वलभ्याः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । लुब्धकाद् । विनयात् । धनात् ।

१८.५ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१ वानराः	कस्माद्	पतन्ति ?	(वृक्ष)
(वानराः वृक्षात् पतन्ति ।)			
२ गावः	कस्माद्	बिभ्यति ?	(वृक)
३ यूयं	कुतः	आगच्छथ ?	(ग्राम)
४ वयं	कस्माद्	त्रस्यामः	(व्याघ्र)
५ कार्तिकः	कस्मात्	उत्तरः अस्ति ?	(आश्विन)
६ त्वं	कुतः	कार्यं करोषि ?	(चैत्र)
७ युवां	कस्माद्	अन्तर्धत्थः ?	(चौर)
८ युवतिः	कस्माद्	जिह्रेति ?	युष्मद्)
९ पिता पुत्रीं	कस्माद्	निवारयति	(कुप्रवृत्ति)
१० माता त्वां	कुतः	निषेधति ?	(दुर्जनसंसर्ग)
११ सीता	कस्मात्	गरीयसी अस्ति ?	(उमा)
१२ अध्ययनं	कस्मात्	पृथक् न भवति ?	(पुस्तक)
१३ यूयं	केभ्यः	त्रस्यथ ?	(सिंह)
१४ युवां	काभ्यां	बिभ्यथः ?	(भल्लूक)

१५ सादिनः	केभ्यः	अवतरन्ति ?	(अश्व)
१६ मृगाः	कस्मात्	अन्तर्दधति ?	(केशरिन्)
१७ शिक्षकाः	कस्माद्	न विरमन्ति ?	(शिक्षण)
१८ यूयं	कस्माद्	बिभीथ ?	(भ्रष्टाचार)
१९ नद्यः	कुतः	प्रवहन्ति ?	(तुषाराद्रि)

१८.६ *निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

५१ एकपञ्चाशत्	५२ द्विपञ्चाशत्	५३ त्रिपञ्चाशत्	५४ चतुःपञ्चाशत्	५५ पञ्चपञ्चाशत्
५६ षट्पञ्चाशत्	५७ सप्तपञ्चाशत्	५८ अष्टपञ्चाशत्	५९ नवपञ्चाशत्	६० षष्टि
६१ एकषष्टिः	६२ द्विषष्टिः	६३ त्रिषष्टिः	६४ चतुष्षष्टिः	६५ पञ्चषष्टिः
६६ षट्षष्टिः	६७ सप्तषष्टिः	६८ अष्टषष्टिः	६९ नवषष्टिः	७० सप्ततिः
७१ एकसप्ततिः	७२ द्विसप्ततिः	७३ त्रिसप्ततिः	७४ चतुःसप्ततिः	७५ पञ्चसप्ततिः
७६ षट्सप्ततिः	७७ सप्तसप्ततिः	७८ अष्टसप्ततिः	७९ नवसप्ततिः	८० अशीतिः
८१ एकाशीतिः	८२ द्व्यशीतिः	८३ त्र्यशीतिः	८४ चतुरशीतिः	८५ पञ्चाशीतिः
८६ षडशीतिः	८७ सप्ताशीतिः	८८ अष्टाशीतिः	८९ नवाशीतिः	९० नवतिः
९१ एकनवतिः	९२ द्विनवतिः	९३ त्रिनवतिः	९४ चतुर्नवतिः	९५ पञ्चनवतिः
९६ षण्णवतिः	९७ सप्तनवतिः	९८ अष्टनवतिः	९९ नवनवतिः	१०० शतम्

१८.७ *अधोलिखितशब्दानां पञ्चमीविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

ऊनविंशः पाठः

षष्ठी शेषे

प्रथमपुरुषे	एकव.	रामस्य	पुत्रः	गच्छति
	द्विव.	रामस्य	पुत्रौ	गच्छतः
	बहुव.	रामस्य	पुत्राः	गच्छन्ति
मध्यमपुरुषे	एकव.	मम	पुत्रः त्वम्	गच्छसि
	द्विव.	आवयोः	पुत्रौ युवाम्	गच्छथः
	बहुव.	अस्माकम्	पुत्राः यूयम्	गच्छथ
उत्तमपुरुषे	एकव.	तव पुत्रः	अहम्	गच्छामि
	द्विव.	युवयोः पुत्रौ	आवाम्	गच्छावः
	बहुव.	युष्माकं पुत्राः	वयम्	गच्छामः

१९.१ अधोलिखितव्याक्यानि पठत ।

अयं [१]रामस्य पुत्रः वर्तते ? त्वं [२]विद्यायाः हेतोः विद्यापीठं गच्छसि । ते निवासस्य हेतोः गृहं यान्ति । सः [३]कस्य हेतोः (केन हेतुना) वसति ? इयं [४]कृष्णस्य कृतिः वर्तते। पयसः पानेन शरीरं पुष्यति । इदं [५]छात्रस्य शयितं विद्यते। हरिः [६]अस्माकं सेवितव्यः अस्ति । इदं तव कार्यम् विद्यते । कृष्णः [७]दिनस्य पञ्चकृत्वः खादति । छात्राः मासस्य द्विः पठन्ति । [८]पर्वतस्य उपरि हिमानी विद्यते। गिरेः उपरिष्ठात् मेघाः सन्ति । तेषां पुरः बालकाः क्रीडन्ति । प्रसादस्य उत्तरतः वृक्षाः सन्ति । [९]नगरस्य अन्तिकं नदी वहति । ग्रामस्य दूरं वनं विद्यते । [१०]तव कुशलं भूयात् । विष्णोः[११] तुल्यः केशवः नास्ति । विद्यायाः समं धनं न विद्यते । रामः [१२]मातुः स्मरति । नगरस्य समीपे जलाशयः वर्तते । मूर्खाणां दोषाः वहवः सन्ति । कृष्णस्य कृते किमपि नास्ति । गुरोः समक्षं किं ब्रवीसि ? [१३]हंसानां मध्ये वकः न शोभते । [१४]रुदतः शिशोः माता अगच्छत् । रामः शतस्य दीव्यति ।

१. षष्ठी शेषे । २. षष्ठी हेतुप्रयोगे । ३. सर्वनाम्नस्तृतीया च । ४. कर्तृकर्मणोः कृति । ५. अधिकरणवाचिनश्च। ६. कृत्यानां कर्तरि वा । ७. कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । ८. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । ९. दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । १०. चतुर्थी चाशीष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । ११. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । १२. अधीगर्थदयेषां कर्मणि । १३. यतश्च निर्धारणम् । १४. षष्ठी चानादरे ।

१९.२ कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१	त्वं कस्य हेतोः विद्यालयं गच्छसि ?	(पठन)
२	इयं कस्य कृतिः वर्तते ?	(सीता)
३	एतानि केषां शयितानि विद्यन्ते ?	(छात्र)
४	विष्णुः केषां सेवितव्यः अस्ति ?	(मनुज)
५	इदं केषां कार्यम् अस्ति ?	(युष्मद्)
६	कस्य उपरि हिमं विलसति ?	(हिमवत्)
७	कस्य उत्तरतः ब्रह्मपुत्रः वहति ?	(हिमालय)
८	कयोः अन्तिके पुत्रौ निवसतः ?	(मातृ, पितृ)
९	केषां मध्ये मूढः न शोभते ?	(बुध)
१०	ते कस्य हेतोः वनं गच्छन्ति ?	(इन्धन)
११	त्वं कस्य समक्षं तिष्ठसि ?	(शिक्षक)
१२	केषां पुरः छात्राः वसन्ति ?	(गुरु)
१३	कस्य विश्वासः नास्ति ?	(शृङ्गिन्)
१४	नरः केषां श्रेष्ठः अस्ति ?	(प्राणिन्)
१५	केषां मध्ये रामः पटुः विद्यते ?	(छात्र)

१९.३ कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

१	इयं	रचना वर्तते	(किम्) ।
२	त्वं	हेतोः वनं गच्छसि	(काष्ठ) ।
३	इदं	शयितं विद्यते	(छात्र) ।
४	शिवः	सेवितव्यः अस्ति	(तत्) ।
५	रामः	पञ्चकृत्वः खादति	(दिवस) ।
६	वनं	दूरं विद्यते	(नगर) ।
७	....	उत्तरतः नदी वहति	(ग्राम) ।
८	देशसेवनम्	कर्तव्यं वर्तते	(सर्व) ।
९	....	उपरि वृक्षाः सन्ति	(शिखर) ।
१०	....	कुशलं भवतु	(युष्मद्)
११	....	कार्यं नास्ति	(अस्मद्)
१२	वयम्	अपराधं सहामहे	(तद्) ।
१३	....	पुत्राः आगच्छन्ति	(राजन्) ।
१४	....	कार्यं वर्तते	(अस्मद्) ।
१५	इदं पुस्तकं	नास्ति	(यष्मद्) ।

१६ .... धर्मे मतिः न विद्यते (तत्)।
१७ लोके .... महत्त्वम् अस्ति (विद्या)।
१८ त्वं .... साक्षी असि (विवाद)।
१९ मम भ्राता .... वस्त्रं ददाति (रजक)।

११.४ *निम्नपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत।*

देवस्य। कृष्णयोः। श्यामानाम्। रमायाः। सीतयोः। कमलानाम्। हरेः। कव्योः। सत्याः। नद्योः। सरिताम्। मातुः। पित्रोः। वधूनाम्। रात्रेः। शंभोः। ब्रह्मणः। हेतोः। हरितम्। कर्तव्यम्। पञ्चकृत्वः। दूरम्। उत्तरतः। दक्षिणतः। उपरि। तव। युवयोः। युष्माकम्। मम। आवयोः। अस्माकम्। तेषाम्। सर्वेषाम्। तस्याः। तयोः। तासाम्। अस्य। अनयोः। एषाम्। श्रेष्ठः। उत्तमः। अस्याः। आसाम्।

११.५ *निम्नपदानि पठत, वाक्यषु प्रयोगञ्च कुरुत।*

प्रथमः। द्वितीयः। तृतीयः। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठः। सप्तमः। अष्टमः। नवमः। दशमः। एकादशः। द्वादशः। त्रयोदशः। चतुर्दशः। पञ्चदशः। षोडशः। सप्तदशः। अष्टादशः। एकोनविंशतितमः। विंशतितमः। एकविंशतितमः। त्रिंशत्तमः। चत्वारिंशत्तमः। पञ्चाशत्तमः। षष्टितमः। सप्ततितमः। अशीतितमः। नवतितमः। शततमः। सहस्रतमः। प्रथमा। प्रथमम्। एकादशी। विंशतितमी। विंशतितमम्।

११.६ *निम्नपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत।*

१००० सहस्रम्	१०००० अयुतम्	१००००० लक्षम्
१०००००० नियुतम्	१०००००० कोटिः	१००००००००० दशकोटिः
१००००००००० अर्बुदम्	१०००००००००० दशार्बुदम्	१०००००००००००० खर्बम्
१००००००००००००० दशखर्बम्	१००००००००००००००० नीलम्	१०००००००००००००००० दशनीलम्
१०००००००००००००० दशपद्मम्		

११.७ *अधोलिखितशब्दानां षष्ठीविभक्तौ रूपाणि लिखत।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर।

विंशः पाठः

सप्तम्यधिकरेण च

प्रथमपुरुषे	एकव.	सिंहः	वने	गर्जति
	द्विव.	सिंहौ	वनयोः	गर्जतः
	बहुव.	सिंहाः	वनेषु	गर्जन्ति
मध्यमपुरुषे	एकव.	त्वम्	मार्गे	धावसि
	द्विव.	युवाम्	मार्गयोः	धावथः
	बहुव.	यूयम्	मार्गेषु	धावथ
उत्तमपुरुषे	एकव.	अहम्	गृहे	वसामि
	द्विव.	आवाम्	गृहयोः	वसावः
	बहुव.	वयम्	गृहेषु	वसामः

२०.१ *अधोलिखितवाक्यानि पठत ।*

तेषां [१]धर्मे मतिः विद्यते । वने सिंहाः वसन्ति । तिलेषु तैलं वर्तते । वर्षासु वृष्टिः भवति । गङ्गायां घोषः विद्यते । [२]चर्मणि द्वीपिनं हन्ति । दन्तयोः कुञ्जरं हन्ति। केशेषु चमरीं मारयति । [३]नृषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः अस्ति । धावत्सु केशवः श्रेष्ठः विद्यते। छात्रेषु मैत्रः पटुः अस्ति । अयं छात्रः [४]व्याकरणे साधुः विद्यते । स द्यूते निपुणः अस्ति । [५]सूर्ये अस्तङ्गते रावणः अगच्छत् । उदिते चन्द्रमसि तारकाः अदृश्यन्त । रुदति पुत्रे पिता अगच्छत् । असौ निद्रायाम्[६] उत्सुकः विद्यते । राजा [७]पृथिव्याम् ईश्वरः वर्तते । त्वं विवादे साक्षी असि ।

२०.२ *कोष्ठस्थशब्दाननुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत ।*

१. मदोन्मत्ताः सिंहा : .... गर्जन्ति (वन) ।
२. अस्माकं मतिः .... वर्तते (विष्णु) ।
३. मम विश्वासः .... नास्ति (युष्मद्) ।
४. तैलानि .... वर्तन्ते (सर्षप) ।
५. सूर्यस्य आतपः .... वर्धते (ग्रीष्म) ।

१. आधारोऽधिकरणम् । २. निमित्तात्कर्मयोगे । ३. यतश्च निर्धारणम् । ४. साध्वसाधुप्रयोगे च । ५. यस्य च भावेन भावलक्षणम् । ६. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । ७. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।

६.	....	भवनानि सन्ति	(नगर) ।
७.	....	व्याघ्रं घातयति	(चर्म) ।
८.	....	कुञ्जरं मारयति	(दन्त) ।
९.	नृपतिः	ईश्वरः वर्तते	(पृथिवी) ।
१०.	नृपत्वं	युज्यते	(युष्मद्) ।
११.	....	गृहीत्वा भृशम् आताडयत्	(केश) ।
१२.	गुरुः	साधुः अस्ति ।	(अस्मद्) ।
१३.	....	कालेषु रामः राजा अभूत्	(गच्छत्) ।
१४.	....	पश्यति सर्पाः मत्स्यान् अखादन्	(वक) ।
१५.	....	सवितरि वायसः प्रबुद्धः अभूत्	(अस्तङ्गत)

२०.३ *समुचितपदानि प्रयुज्य प्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. यूयं कुत्र वसथ ?
२. कस्मिन् तव मतिः विद्यते?
३. वृष्टिः कदा भवति ?
४. श्यामाः केषु कुशलाः सन्ति?
५. तैलं कुत्र वर्तते ?
६. वीराः केषु शरान् मुञ्चन्ति ?
७. त्वयि किं संभाव्यते ?
८. रात्री कदा भवति ?
९. कासु कृष्णा बहुक्षीरा विद्यते ?
१०. केषु कृष्णः चतुरः अस्ति ?
११. यूयं कुत्र पठथ ?
१२. हिमालयः कुत्र वर्तते ?
१३. कस्मिन् सति दिनं भवति ?
१४. खगाः रात्रौ कुत्र वसन्ति ?
१५. तारकाः कुत्र द्योतन्ते ?
१६. विद्यार्थिनः कुत्र पठन्ति ?

२०.४ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

त्वयि । रमायाम् । तस्याम् । मयि । पश्यति । गच्छत्सु । राज्ञि । सर्वस्मिन्। युवयोः । आवयोः । तस्मिन् । तयोः । तासु । तस्याम् । तेषु । एषु । आसु । हरौ। चन्द्रे। वैकुण्ठे । अनयोः । अस्मिन् । यस्मिन् । यस्याम् । कस्याम्। कस्मिन् ।

२०.५ *अशुद्धीः संशोधयत ।*

तव ऋते मम अन्यत् मित्रं नास्ति । उद्यानस्य परितः वृक्षाः सन्ति । प्रभुः निरपराधं भृत्यं क्रुध्यति । पिता पुत्रस्य प्रति सन्तुष्ट : न अभवत् । दरिद्रः सदैव धनं स्पृहयति । स व्याघ्रस्य बिभेति । भवान् वने अधिवसन्तं रामम् अवोचत् ।

२०.६ *अधोलिखितशब्दानां षष्ठीविभक्तौ रूपाणि लिखत ।*

तद्, युष्मद्, अस्मद्, केशव, रमा, मुनि, भानु, पितृ, पत्र, बधू, सखि, राजन्, महत्, कमला, गुरु, नदी, भ्रातृ, नप्तृ, रिपु, मित्र, नक्षत्र, चमरी, भेक, वन, स्त्री, पुष्प, विधवा, कुसुम, शूकर ।

एकविंशः पाठः

प्रेरणार्थकक्रियापदप्रयोगः

२१.१ अधोलिखितवाक्यानि पठत ।

१ रमेशः दोषं त्यजति
- गुरुः [१]रमेशेन दोषं त्याजयति ।

२ रामः मारीचं हन्ति ।
- सीता रामेण मारीचं घातयति ।

३ नृपः धनं ददाति ।
- मन्त्री नृपेण धनं दापयति ।

४ पिता क्रीडनकं क्रीणाति
- वालः पित्रा क्रीडनकं क्रापयति ।

५ पाण्डवाः वनं गच्छन्ति ।
- कौरवाः [२]पाण्डवान् वनं गमयन्ति ।

६ सुमन्त्रः रामं वनं नयति ।
- राजा सुमन्त्रेण रामं वनं [३]नाययति ।

७ वालः चन्द्रं पश्यति ।
- माता वालं चन्द्रं दर्शयति ।

८ नृपः गीतं शृणोति ।
- सा नृपं गीतं श्रावयति ।

९ केशवः गृहं प्रविशति ।
- श्यामः केशवं गृहं प्रवेशयति ।

१० सः वृक्षम् आरोहति ।
- कृष्णः तं वृक्षम् आरोहयति ।

११ नाविकः गङ्गाम् उत्तरति ।
- केशवः नाविकेन गङ्गाम् उत्तारयति ।

१२ निर्धनः भोजनं गृह्णाति ।
- भक्तः निर्धनं भोजनं ग्राहयति ।

---

१. प्रायेण अण्यन्तः .कर्ता णौ तृतीयायां प्रयुज्यते । २. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।
३. नीवह्योर्न ।

१३ बालः नगरं प्राप्नोति ।
– पिता बालं नगरं प्रापयति ।

१४ सः शास्त्रं जानाति ।
– गुरुः तं शास्त्रं ज्ञापयति ।

१५ छात्रः पाठं पठति ।
– गुरुः छात्रं पाठं पाठयति ।

१६ शिशुः दुग्धं पिबति ।
– माता शिशुं दुग्धं पाययति ।

१७ कृष्णः अन्नं भुङ्क्ते ।
– यशोदा कृष्णम् अन्नं भोजयति ।

२१.२ *प्रेरणार्थकवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

सः गृहं गच्छति । *(केशवः तं गृहं गमयति ।)* तौ श्वानं हतः । रमेशः फलं भुङ्क्ते। माता जलं पिबति । वयं पाठं पठामः । छात्रः शास्त्रम् अधीते । ते सूर्यं पश्यन्ति । आवां कथां शृणुवः । बालकाः कक्षायाम् प्रविशन्ति । वानराः तं वृक्षम् आरोहन्ति । यूयं नदीम् उत्तरथ । वयं धनं गृह्णीमः । पितरः नगरं प्राप्नुवन्ति । ते शास्त्राणि जानन्ति । भृत्यः भारं नयति। सेवकः कार्यं करोति । रामाः गृहम् अगच्छन् । वानरः फलम् अत्ति । मूर्खः सज्जनं तुदति । गोपालः व्रजं गाम् अवरुणद्धि । श्यामः कन्दुकेन क्रीडति । सेवकः कार्यं करोति । व्याघ्रः मृगान् हन्ति। चौराः द्रविणं हरन्ति ।

२१.३ *सामान्यवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

कृष्णः केशवेन दोषं त्याजयति । उमेशः श्यामेन मृगं घातयति । मन्त्री राज्ञा धनं दापयति । पिता पुत्रेण पुस्तकं क्रापयति । श्यामः स्वपत्नीं वनं गमयति । त्वं मया केशवं वनं नाययति । उमेशः बालकं सूर्यं दर्शयति । एषा मां गीतं श्रावयति। पुरोहितः अस्मान् गृहं प्रवेशयति । तौ मां वृक्षं आरोहयतः । इमे अस्मान् नाविकेन गङ्गाम् उत्तारयन्ति । ते निर्धनान् भोजनं ग्राहयन्ति । अहं त्वां नगरं प्रापयामि । गुरवः छात्रान् शास्त्राणि ज्ञापयन्ति । उमेशः मां पाठं पाठयति । जननी बालं दुग्धं पाययति। सीता अस्मान् अन्नं भोजयति ।

२१.४ *वाक्येषु प्रयोगं कुरुत ।*

पाठयति, वादयति, वाचयति, भाषयति, क्रापयति, नाययति, ग्राहयति, ज्ञापयति, पाचयति, भोजयति, उत्तारयति, आरोहयति, प्रवेशयति, श्रावयति, दर्शयति, गमयन्ति, क्रापयन्ति, दापयन्ति, घातयन्ति, त्याजयन्ति, हारयन्ति, विकासयन्ति, श्रावयन्ति।

द्वाविंशः पाठः

वाक्यसंश्लेषणम्

२२.१ *वाक्यसंश्लेषणम्*

त्रिविधेषु वाक्येषु सामान्यवाक्यानां योजकादिसाहाय्येन सामान्यवाक्ये, संयुक्तवाक्ये, मिश्रवाक्ये च श्लेषणमेव वाक्यसंश्लेषणमिति निगद्यते । तच्च प्रत्ययान्तैरव्ययैर्विशेषणैः समस्तैश्च पदैः संपद्यते । क्रमेण यथोदाहरणानि -

१. क्त्वा-ल्यप्-तुमुन्-शतृ-शानजादिप्रत्ययान्तैः पदैः वाक्यानां संश्लेषणम् ।

विश्लिष्टवाक्यानि	संश्लिष्टवाक्यानि
१. केशवः दशवादनसमये कार्यालये गच्छति । २. तत्र स विविधानि कार्याणि संपादयति । ३. स जनान् तोषयति । ४. स चतुर्वादनसमये गृहं प्रत्यागच्छति।	केशवो दशवादनसमये कार्यालयं गत्वा विविधानि कार्याणि संपाद्य जनान् तोषयित्वा चतुर्वादनसमये गृहं प्रत्यागच्छति ।
१. कृष्णो धार्मिक आसीत् । २. स प्रतिदिनं देवालयं गच्छति स्म। ३. तत्र स पुण्यकार्याणि कृतवान्	कृष्णः पुण्यकार्याणि विधातुं देवालयं गच्छति स्म
१. राजीवश्चिकित्सकोऽस्ति । २. स रुग्णान् सेवते । ३. स धनमर्जयति । ४. ततः सुखेन जीवनं यापयति ।	चिकित्सको राजीवो रुग्णान् सेवमानो धनमर्जयन् सुखेन जीवनं यापयति ।

२. यदि - च-चेत्-अपि-किन्तु-परन्तुप्रभृतिभिः सापेक्षनिरपेक्षसंयोजकाव्ययपदैः, वाक्यानां संश्लेषणम्

विश्लिष्टवाक्यानि	संश्लिष्टवाक्यानि
१. भ्राता प्रातर्भ्रमति । २. स दुग्धमानयति ।	भ्राता प्रातर्भ्रमति दुग्धञ्चानयति ।
१. त्वम् इष्टकैर्गृहं निर्मास्यसि । २. त्वं प्रस्तरैर्गृहं निर्मास्यसि ।	त्वमिष्टकैः प्रस्तरैर्वा गृहं निर्मास्यसि।

विश्लिष्टवाक्यानि	संश्लिष्टवाक्यानि
१. रामो वनं जगाम । २. सीतालक्ष्मणौ वनं जग्मतुः ।	रामो वनं जगाम तदनु सीतालक्ष्मणौ जग्मतुः ।
१. त्वं व्याकरणं सम्यक् पठिष्यसि । २. त्वं भाषायां नैपुण्यं प्राप्स्यसि ।	यदि त्वं व्याकरणं सम्यक् पठिष्यसि तर्हि भाषायां नैपुण्यं प्राप्स्यसि ।
१. केशवः पठति । २. रामः पठितुं शक्नोति ।	यथा केशवः पठति, तथैव रामोऽपि पठितुं शक्नोति ।

३. विशेषणपदैः, वाक्यसंश्लेषणं यथा -

विश्लिष्टानि वाक्यानि	संश्लिष्टानि वाक्यानि
१. वने पुष्पाणि विकसन्ति । २. तत्र शारदी शोभा प्रसरति	पुष्पिते वने शारदी शोभा प्रसरति ।
१. नारायणो मीमांसामधीते । २. स पदार्थान् समीक्षते ।	मीमांसको नारायणः पदार्थान् समीक्षते ।
१. जनाः ग्रामेषु तिष्ठन्ति । २. तान् लक्ष्यी-कृत्य विकासयोजना विधातव्या ।	ग्रामेषु तिष्ठतो जनान् लक्ष्यीकृत्य विकासयोजना विधातव्या ।

४. समस्तपदैर्वाक्यसंश्लेषणं यथा -

विश्लिष्टवाक्यानि	संश्लिष्टवाक्यानि
१. वीरस्य गात्राणि रुधिरेणार्द्राणि सन्ति। २. स युद्धकलायां निपुणोऽस्ति । ३. सोऽत्रैवागच्छति ।	रुधिरार्द्रगात्रो युद्धकलानिपुणो वीरो-ऽत्रैवागच्छति ।

२२.२ *निम्नवाक्यानि पठत ।*

रामः गृहं आगच्छति । त्वं छात्रान् पाठयित्वा भोजनाय गच्छसि । ते देवान् समर्च्य नैवेद्यं भक्षयन्ति । रामं हरिं च पूजय । केशवः मातरमपि पितरमपि प्रणमति । रामः कृष्णः वा गच्छतु । एषः काव्यं लिखति, पठति च । त्वं कवितां लिखसि किं वा पठसि । रामः गतवान् उत अत्रैव तिष्ठति । पूर्वं कुसुमं विकसति ततः फलानि जायन्ते । शीघ्रम् आगच्छ नोचेत् अन्यः लभते । सः मम उपकारं न स्मरति प्रत्युत मह्यमेव द्रुह्यति । रावणः सीताम् अहरत्, अतः रामः रावणम्

अघातयत्। सः यथेच्छं भक्षयति ततः एव रोगैः पीड्यते । अहं तस्मै हितं नोपदिशामि यत्सः न शृणोति । अहं पुनः आह्वयामि परन्तु सः न आगच्छति । गच्छसि चेद् गच्छ परं सावधानेन भवितव्यम् । इदं सुन्दरम् अस्ति किन्तु महार्घं विद्यते । शब्दः- द्विधा, यथा व्यक्तः अव्यक्तः च । यथा इच्छसि तथा कुरु । यद्यपि मया किमपि नोक्तम् तथापि सः कुपितवान् । श्यामः पाठं पठितुं गच्छति अहं च गच्छामि। यावत् शक्नोषि तावत् कुरु । त्वं गच्छसि चेत्तर्हि यथेच्छं गच्छ। छात्रैः सदा क्रीडनीयम्, एतत् न शोभते । अहं न आगच्छामि इति रामः अकथयत् । त्वं सम्यक् न पठसि, तेन गुरुः कुप्यति । यत् अतीव रक्तं तदेव वस्त्रं दत्तवान् । यः प्रथमां संख्यां लब्धवान् सः प्रहृष्टवान्। यत्र शीतम् अस्ति तत्र वाधा भवति । यदा सूर्यः उदेति तदा अन्धकारः नश्यति । यथा शीघ्रं भवति तथा कुरु। रामः शनैः शनैः गृहं प्रत्यागच्छति । अयं ममाग्रतः किमर्थं तिष्ठति । अहमचिरमेव समागच्छामि। अजस्रं परिश्रमं विधाय पठन्तश्छात्राः नूनमेव परीक्षायां साफल्यं लभन्ते । सूर्यं प्रतिदिनमुदेति । नद्यः परोपकाराय सततं वहन्ति । शुक्रं मङ्गलश्चान्तरा पृथ्वी विद्यते । जलमन्तरेण प्राणीनां जीवनं न रक्ष्यते । त्वमतीव दरिद्रोऽसि अतोऽहं तुभ्यं सुवर्णकङ्कणं दातुमिच्छामि । मम भ्राता पूर्वेद्युरत्रागतः । अपरेद्युः रामं हरिश्च पूजयितुमितः मन्दिरं गमिष्यामः । अधिकं किं कथयामि – अधुना तव भाग्यं बलवद् विद्यते । वृक्षानधः प्रतिदिनं वानराः नृत्यन्ति । कार्यं कुरु अन्यथा पारिश्रमिकं न लभसे । अद्य ते देवान् समर्च्य झटिति गृहं यान्ति । अयं केवलं जल्पति । त्वं तत्र तूष्णीं तिष्ठ । यदि स तत्र नागच्छति तर्हि कथं कार्यं भवति । प्रातः नगरमभितः हंसाः भृशं नदन्ति । यदा गुरुः आगच्छति तदा छात्राः झटिति समुत्थाय प्रणमन्ति। खले कपोताः युगपत् पतन्ति । त्वं मृषा मा वद । यावदसौ कार्यं विधत्ते तावत् अहं अत्रैव तूष्णीं तिष्ठामि । अकस्माद् चौरः समागतः। ग्रामः इतः दूरं विद्यते । इयं बाला बहुधा व्यलपत् ।

२२.२ *संयुक्तवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

यः पठति, सः परीक्षाम् उत्तरति । *(सः पठति परीक्षां च उत्तरति ।)* यथा रामः गतवान् तथैव गोपालः अपि गतवान् । यदि त्वं अग्रे भविष्यसि अहम् अपि अनुसरिष्यामि। यथा त्वं महिषीं क्रीणासि तथैव गामपि क्रीणासि । यद्यपि दूरम् आगतवान् अस्मि तथापि मनः तत्रैव धावति । यद्यपि रोगः शान्तः तथापि दुर्बलः अस्मि। शीघ्रं वदसि चेद् वद अन्यथा अन्यस्मै ददामि। गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, तत्रैव स्याज्जनिर्मम । गुरुः यथैव प्राज्ञे विद्यां वितरति तथैव जडेऽपि वितरति ।

२२.३ *मिश्रवाक्येषु परिवर्तनं कुरुत ।*

पठन् रामः परीक्षायां साफल्यं लभते । *(यथा रामः पठति तथैव परीक्षायां साफल्यं लभते ।)* ते बालाः क्रीडनमिव पठनम् अपि कुर्वन्ति । तस्य गृहिणी प्रियवादिनी सुशीला च विद्यते । भवते नगरवासः रोचते वा विपिनवासः रोचते । सः सासूयः माम् प्रेक्षते। सः पितरौ देववत् पूजयति, गुरुम् अपि संमानयति अतः तं लोकः सत्पुरुषं वदति । रामः अपि क्रीडति, गोपालः अपि नाभ्यस्यति अतः तौ परीक्षां नोत्तरिष्यतः। मदीयां हितोक्तिं गृहाण अन्यथा पश्चात्तप्यसे। तदीयं कर्मकौशलं प्रशंसनीयं परं तम् आलस्यं प्रतिरुणद्धि। पूर्वं ध्वनिः उदेति ततः प्रतिध्वनिः प्रसरति। इदम् औषधं वातम् अनुलोमयति, कफं च क्षपयति, पित्तं च उद्रिक्तं शमयति ।

२२.४ *सरलवाक्ये परिवर्तनं कुरुत ।*

यः पठति स उत्तीर्णो भवति । *(पठन् स उत्तीर्णो भवति ।)* सः गच्छति, सा गच्छति, तौ च गच्छतः वयं गृहं गच्छामः, तदनु पाठं पठामः । अहम् किमपि न कथयामि यत् सः कुप्यति। श्यामः न वदति, अतः अहम् अपि न वदामि । सः पाठं पाठयति परं छात्राः न स्मरन्ति । त्वम् अग्रे भव अहमपि अनुसरिष्यामि । पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलं भविष्यति । गोविन्दः पाठं श्रावयति अतः गुरुः प्रसीदति। वयं मुहुः तं सान्त्वयामः परं सः धैर्यं न धारयति । सः कार्ये सहायं न ददाति प्रत्युत व्याघातं करोति। पुत्रः मार्गे अपतत् अतः तं माता उत्थापयति स्म । पूर्वं रामः अगमत् तदनु गोपालः अगच्छत् ।

२२.५ *अधोलिखितपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।*

अकस्माद् । अग्रतः । अचिरम् । अजस्रम् । सततम् । अन्तरा । अन्तरेण । अतः। अतीव। अत्र। अथ। अधिकम् । अद्य । अधः। अपरेद्युः। अधुना । अन्यत्र। अन्यथा । अभितः । इतः । इत्थम् । इदानीम् । कदा । केवलम् । झटिति। तर्हि। तावत् । तूष्णीम् । नक्तम् । निकषा । नीचैः । परेद्युः । पूर्वेद्युः । पृथक् । प्रतिदिनं। प्रत्युत । प्रसह्य । प्राक् । प्रातः । प्रायः । बहुधा । भृशम् । मृषा। यदा । युगपत् । विना । वृथा । इव । तत्र । अत्र । उपरि । अधः । बहिः । अन्तः। अधुना । यदा। तदा । कदा । यतः ततः । कुतः । यथा । तथा । उच्चैः नीचैः मिथ्या । सत्यम् । इषत् । तूष्णीम् । किञ्चिद् । चिरम् । मुहुः । भूयोभूयः क्रमशः नोचेत् । प्रत्युत । झटिति । सम्यक् । स्पष्टम् । यद्यपि । तदनु । मन्दम् । शस्वत् । शनैः । सर्वदा। सहसा । साकम् । समीपम् । सम्यक् । सर्वत्र । सदा । स्वयम् । साक्षात् । किन्तु। परन्तु । अथवा । यदि । तर्हि । यावत् । तावत् । धिक् । हन्त । हा ।

त्रयोविंशः पाठः

निबन्धरचना

२३.१ *निबन्धस्वरूपम्*

निबध्नातीति व्युत्पत्या निबन्धशब्दो निष्पद्यते । निबध्यते इति, निःशेषेण बन्ध इत्याद्यर्थेऽपि निपूर्वकाद् बध्धातोर्घञि निबन्धशब्दस्य निष्पत्तिः । एवमेव प्रबध्नातीति व्युत्पत्या प्रबन्धशब्दोऽपि निष्पद्यते । पुरा प्रबन्धशब्दः ताडपत्रग्रथन-विशिष्टग्रन्थादौ प्रयुज्यते स्म, परमधुना निबन्धप्रबन्धशब्दौ पर्यायभूतौ साहित्ये प्रचलितं गद्ये निवद्धं विचारप्रधानं भावात्मकं वा रचनाविशेषं बोधयतः ।

२३.२ *आधुनिकनिबन्धपरम्परा*

आधुनिकनिबन्धस्य प्रारम्भः प्रथमं फ्रान्सदेशेऽजायत । तत्र मोतेञ्नामा गद्यलेखकः सरलान् विनोदप्रधानान् लघुगद्यलेखान् प्राणैषीत् । ततस्तेन तथाविधान् लेखान् सङ्कलय्य 'एस्सेज्' इति नाम्ना निबन्धसङ्ग्रहः प्रकाशितः । तस्य प्रचारः समग्र एव यूरोपदेशे समजायत । उत्तमपुरुषशैल्यां प्रणीतास्तस्य निबन्धाः प्रायेणात्म-विचाराभिव्यक्तिप्रधानाः सन्ति । ततस्तत्रत्यो गद्यलेखको वेकनः विषयप्रधानान् निबन्धानसृजत् । रिचर्डस्टीलप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्निबन्धप्रकारोऽयं परिस्कृतः। अधुना निबन्धरचनायाः परिपाटीयं सर्वास्वपि भाषासु प्रचलिता विद्यते । संस्कृतभाषायामा-धुनिकशिक्षाप्रभाविता विद्वांसो भारते आङ्लशासनकाले निबन्धान् विरच्य सरस्वती-सुषमादिपत्रिकासु प्रकाशितवन्तः। तैः संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रमेऽपि निबन्धविषयो निर्धारितः । इत्थं क्रमेण संस्कृतभाषायामपि निबन्धा लिखिताः, प्रकाशिताश्च।

२३.३ *निबन्धलक्षणम्*

आधुनिकनिबन्धस्य नैकमस्ति लक्षणम्, बहुभिर्विद्वद्भिर्नैकधा परिभाषितोऽयं विषयः। तेषां सारोऽस्ति यत् -

यत्किमपि विषयमवलम्ब्य नातिसरलेन नातिकठिनेन प्रवहणशीलेनार्थ-गभीरेण सुसङ्घटितेन गद्येन वर्णनमथवा भावात्मकशैल्या तस्मिन् विषये निजभावनाया विचारस्य वाऽभिव्यञ्जनमेव निबन्धलक्षणम् ।

२३.४ *निबन्धभेदाः*

प्रथमं निबन्धा द्विविधाः – विषयिप्रधानाः विषयप्रधानाश्च । तत्राद्ये निबन्धकारः

कमपि विषयं निमित्तीकृत्य विषयिणः (स्वस्यैव) विचारान् प्रस्तौति । अत्र विषयः केवलं तटस्थो भवति । केवलं निबन्धकारः तत्संबद्धान् स्वविचारानेवाभिव्यनक्ति। पुनरयं द्विविधः भावप्रधानः, विचारप्रधानश्च । तत्र भावप्रधाने निबन्धे निबन्धकारस्य कल्पनासंवलिता रागात्मकाः हार्दिका भावा अभिव्यज्यन्ते । द्वितीयप्रकारके निबन्धे च निबन्धकारस्य विश्लेषणात्मकाश्चिन्तनप्रधानाः विचाराः समुद्घाट्यन्ते । विषय-प्रधाना निबन्धाः द्विविधाः भवन्ति-वर्णनात्मकाः, विवरणात्मकाश्च । यत्र विषयाः साक्षाद् विलोकिता इव प्रत्यक्षतया वर्ण्यन्ते ते निबन्धा वर्णनात्मका इति कथ्यन्ते। यत्र च विषया अप्रत्यक्षतया विवरणरूपेण प्रस्तूयन्ते ते निबन्धाः 'विवरणात्मकाः' इति निगद्यन्ते । वर्गीकरणेऽस्मिन्नरुचिं दधानाः केचन विद्वांसो निबन्धमन्यथा विभाजयन्ति । तेषां मते निबन्धाः पञ्चविधाः - (१) विवरणात्मकाः, (२) वर्णना-त्मकाः, (३) भावात्मकाः, (४) विचारात्मकाः, (५) निजात्मकाश्च ।

निजात्मकनिबन्धेषु प्रायेण निबन्धकारस्य स्वविषयाः समुद्घाट्यन्ते । अन्येषां परिचयस्तु प्रागेवोक्तमिति नात्रावर्त्यते ।

२३.५ *निबन्धलेखनविधिः*

निबन्धलेखने प्रथमं काठिन्यमेवानुभूयते । तथापि लेखनाय प्रतिदिनं कृते-ऽभ्यासे लेखनशक्तिः क्रमेण वृद्धिमुपगच्छति, भावानुसारेण शब्दानां प्रयोगकौशलं वर्धते, विचाराः शनैः शनैः पल्लविता जायन्ते, रचनाकौशलञ्च समेधते । अतः प्रारम्भे यत्किञ्चिद्विषयमादाय सरलया गिरा वर्णनं विधेयम् । ततः क्रमेण वृद्धिमुपगते वर्णनकौशले निबन्धस्य सैद्धान्तिकपक्षोऽध्ययनीयः । निबन्धकारैर्लब्धप्रतिष्ठैर्लिखिता निबन्धा विलोकनीयाः। विशेषेण निबन्धलेखनेऽनुसरणीया विषया अधो निर्दिश्यन्ते-

क) *शीर्षकविधानम्*

यस्य कस्यापि निबन्धस्य शिरोभागे विषयस्य नामोल्लिख्यते । तच्च निबन्धस्य रहस्योद्घाटकं किं वा वर्ण्यविषयस्य परिचायकं भवति । एतदेव 'शीर्षकम्' इत्येतेन नाम्ना व्यवदिश्यते । एतत् सारवत्, अल्पाक्षरम्, असन्दिग्धं विषयसंबद्धं भवितुमर्हति । शीर्षकविधाने विचारणीयोऽस्त्ययं पक्षः ।

ख) *विषयसूत्राणि*

निबन्धलेखनक्रमे विषयसूत्राणां सङ्कलनं नितान्तमेव भवत्युपकारकम् । विषयसूत्राणां सङ्कलनमन्तरेण विषयप्रधाना निबन्धा न शक्यन्ते प्रणेतुम्, न च शक्यते तत्र क्रमबद्धतां स्थापयितुम् । अतोऽपि निबन्धरचनायां प्रयतता जनेन

विषयसूत्राणां सङ्कलने दृष्टिर्दातव्या ।

ग) *अनुच्छेदरचना*

अनुच्छेदैरेव निबन्धकलेवरस्य निर्माणं भवति । अतः सङ्कलितेषु विषयसूत्रेषु क्रमनिर्धारणं विधाय प्रतिविषयसूत्रमनुच्छेदानां रचनं विधेयम् ।

घ) *निबन्धावयवाः*

निबन्धस्य मुख्यतया त्रयोऽवयवाः संभवन्ति – परिचयभागः, मध्यभागः, उपसंहारभागश्चेति । तत्र परिचयभागः परिचयोपक्रमविषयप्रवेशभूमिकादिशब्दै-र्व्यवह्रियते । अत्र विषयस्य परिचयः प्रस्तूयते । निबन्धस्य मध्यभागो नितान्तमेव महत्त्वं धत्ते । विषयवस्तूनां विकासोऽत्र जायते । त्रिभिश्चतुर्भि वाऽनुच्छेदैर्विषयस्य वर्णनं भवत्यत्र समुचितम् । अतोऽत्र निबन्धप्रणयनोद्यतैः छात्रैः सप्रमाणं सोदाहरणञ्च विषयो भवत्युपस्थापनीयः । आत्मपरकनिबन्धेष्वपि स्वविचारोद्भावनस्य हृद्गतभावो-च्छ्वलनस्य वा चरमोत्कर्षो जायते ।

निबन्धस्यान्तिमो भागः 'उपसंहारभागः' इति निगद्यते । अयं भागः निष्कर्ष-भागः, इति नाम्नाऽपि व्यपदिश्यते । मध्यभागे वर्णितस्यैव विषयस्य निष्कर्षोऽत्र स्थाप्यते निबन्धकारेणात्र ।

२३.६ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. निबन्धशब्दस्य का व्युत्पत्तिः, कञ्चार्थं बोधयति स शब्दः ?
२. आधुनिकनिबन्धस्य प्रारम्भः कुत्र अजायत, कथञ्च तस्य संस्कृतभाषायां प्रयोगः ?
३. निबन्धस्य किं लक्षणम् ?
४. निबन्धस्य कति भेदाः, के च ते ? किञ्च तेषां स्वरूपम् ?
५. विषयि-विषयप्रधानयोर्निबन्धयोः को भेदः ?
६. वर्णनात्मक-विवरणात्मकनिबन्धयोः किं पार्थक्यम् ?
७. निबन्धरचनाविषये ध्यातव्या विषयाः के सन्ति ?
८. निबन्धस्य कत्यवयवाः, के च ते ? कश्च तेषां परिचयः ?

चतुर्विंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे प्रथमो निबन्धः)

विद्या

विद्याशब्दो ज्ञानार्थकाद् विद्धातोः **विद्यते अनया** इति व्युत्पत्या सिद्ध्यति । लोके विद्यैव सर्वश्रेष्ठं धनमस्ति । विद्यामन्तरेण मानवोऽसभ्यो मूर्खश्च कथ्यते । ज्ञानं विना यथा पशुः धर्माधर्मयोर्विचारं कर्तुं न प्रभवति तथैव मनुष्योऽपि विद्यामन्तरेण पापपुण्ययोः कर्तव्याकर्तव्ययोश्च विचारं कर्तुं न पारयति । विद्याविहीनो मानवोऽन्ध एव भवति । यदि लोके विद्याज्योतिर्न स्यात्तदाखिलमपि जगद् अन्धकारावृत्तमिव भवेत् । विद्यया एवास्य जगतो यावज्ज्ञेयं तत्त्वं तावदखिलं प्रकाश्यते । यत्कार्यमन्येन द्रविणादिनापि न साध्यते, तद् विद्याद्रव्येणाऽनायासं साधयितुं शक्यते । अत एव विद्याधनस्य प्राधान्यं सर्वत्र वर्णितमस्ति।

इयञ्च विद्या सर्वेषु धनेषु प्रधाना इति यदुक्तं तस्य बहूनि कारणानि सन्ति । अन्यानि धनानि व्ययेन क्षयं गच्छन्ति, किन्तु विद्याधनं व्ययेन वृद्धिमेति । विद्याया एतद् वैशिष्ट्यं वर्तते यद् दानादियं प्रवर्धते सञ्चयाच्च क्षयं गच्छति । तदेवोक्तं केनचित् कविना-

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ! ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ।।

विद्याधनस्य अपरमपि वैशिष्ट्यं वर्तते यदिदं धनं न कोऽपि चोरयितुं शक्नोति, कश्चित् प्रशासको विद्याधनं हर्तुं न प्रभवति, विद्याधनं भ्रातृभाज्यमपि न भवति, इदं भारकारि अपि न जायते । अत एव सम्यगुक्तं केनचिद् विदुषा-

न चौरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ।।

तथैवोक्तमन्यत्रापि -

वसुमतीपतिना न सरस्वती बलवता रिपुणापि न नीयते ।
समविभागहरैर्न विभज्यते विबुधबोधबुधैरपि सेव्यते ।।

विद्याबलेनैव मानवो मृतोऽपि अमृतपदवीमारोहति । कालिदास-भवभूति- सेक्सपियर- तुलसीदास-लेखनाथ-लक्ष्मीप्रसादप्रभृतयः कवयो विद्यया एवामरत्वं प्राप्तवन्तः। तेषां सरसानि सुललितानि काव्यानि अद्यापि सहृदयानां चेतांसि आवर्जयन्ति पीयूषधाराश्च वर्षयन्ति। विद्यावन्तो

जनाः सर्वत्र प्रतिष्ठां लभन्ते । राजानो विद्यावतां पुरो नतमस्तका भवन्ति । अत एवोच्यते - **विद्ययाऽमृतमश्नुते** इति ।

विद्यया चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवति । विद्या विनयं ददाति, विनयेन मानवः पात्रत्वं लभते, पात्रत्वेन स धनमाप्नोति । इत्थं चतुर्वर्गस्य प्रथमो धनरूपो वर्गो विद्यया प्राप्तुं शक्यते । यदा मानवो धनं लभते तदा स दानं करोति तेन च पुण्यार्जनं जायते, ततश्च स सुखमनुभवति । तदुक्तं नीतिकृता -

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मः ततः सुखम् ।।

नरो विद्ययैव आत्मपरमात्मनोरभेदं पश्यति । स ब्रह्म जानाति ततस्तद्रूपो भवति । अनेन प्रकारेण मानवो विद्यया मोक्षं लभते ।

अत्र विचारणीयं वर्तते यद् या विद्या क्रियान्विता न भवति सा खलु फलवती न भवति । यः क्रियावान् अधीतशास्त्रः स एव विद्वान् कथ्यते । विद्वानपि कर्मविहीनो नरस्तु मूर्ख एव । तदुक्तं केनचित् -

विद्यामधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।

विद्यामुपार्जयता छात्रेण सुखदुःखयोः चिन्तनं मनसापि न विधेयम् । अनवरतं परिश्रम्य विद्या सर्वात्मना आत्मसात् करणीया । सुखमभिलषन्तश्छात्रा विद्यामहत्त्वं न जानन्ति, ते विद्यामृतञ्च प्राप्तुं न प्रभवन्ति । तथा चोक्तम् -

सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनः कुत सुखम् ।
सुखार्थी चेत् त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत् सुखम् ।।

अत एव वक्तुं शक्यते-विद्या मानवान् नितरामुपकरोति, इयं मातेव रक्षति, पितेव हितकार्ये नियोजयति, कान्तेव खेदमपनीय रमयति, लक्ष्मीं वर्धयति, दिक्षु कीर्तिं विस्तारयति, अत इयं कल्पलतेव विलसति । सत्यमेवाभिहितं केनचित् कविना -

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ।।

२४.१ *निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।*

१. विद्याशब्दस्य का व्युत्पत्तिः, कश्च तस्यार्थः ?

२. विद्याविहीनो नरः, किं कर्तुं न पारयति ?

३. विद्यां विना इदं जगत् कीदृशं जायते ?

४. विद्यायाः सर्वधनप्रधान्ये, के हेतवः ?

५. विद्यया कथममृतं लभ्यते ?

६. विद्यया चतुर्वर्गफलप्राप्तिः कथं जायते ?

७. कीदृशी विद्या अनर्थाय कल्पते ?

८. कीदृशच्छात्रो विद्यामर्जयितुं समर्थो भवति ?

९. विद्याकल्पलतयोः किमर्थमस्ति साम्यं वर्णितम् ?

२४.२ *निम्नलिखितसङ्केतमवलम्ब्य विद्याविषयको निबन्धो विरच्यताम्-*

क) विद्यापरिचयः (ख) विद्यायाः सर्वधनप्राधान्यम् (ग) विद्याकल्पलतयोः साम्यम् (घ) विद्यया चतुर्वर्गफलप्राप्तिः (ङ) विद्यया अमरत्वप्राप्तिः (च) उपसंहारः।

२४.३ *निम्नलिखितसूक्तीर्यथास्थानं प्रयुज्य विद्याविषयकं निबन्धं रचयत।*

(क) शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवनं विद्यया विना ।
न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ।।

(ख) अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं दृश्यते तव भारति ! ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ।।

पञ्चविंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे द्वितीयो निबन्धः)

अनुशासनम्

'अनु' इत्युपसर्गकात् शास्धातोर्भावे ल्युटि तस्य स्थानेऽनादेशे विभक्तिकार्ये च कृतेऽनुशासनमिति पदं निष्पद्यते । स्वधर्मस्य स्वकर्तव्यस्य नियमानाञ्चमनुसरणमनुशासन-शब्दार्थः । अनुशासनस्य महत्त्वं सर्वत्र विद्यते । गृहे बालका अनुशासनेनैव मातापित्रोराज्ञां पालयन्ति । पत्नी पत्युरनुसरणं करोति । पतिश्च भोजनवसनादिभिः पत्नीं तोषयति । कनिष्ठा ज्येष्ठानामाज्ञां पालयन्ति, तेषां सम्मानं कुर्वन्ति, ज्येष्ठाश्च कनिष्ठान् स्निह्यन्ति । विद्यालये च नियमानां सम्यक् परिपालनं विधीयते । निर्धारितसमये विद्यालयः समुद्घाट्यते, निश्चितसमये चासौ पिहितो भवति । शिक्षका अनुशासनेनैव समये विद्यालयं गत्वा छात्रान् पाठयन्ति । छात्राश्च विद्यालयं समेत्य गुरूणामाज्ञामनुसरन्तः पठन्ति । समाजेऽनुशासनेनैव जनाः परस्परं भावयन्तो निर्भया निवसन्ति । कार्यालये कार्यकराः समये समागत्य निर्धारितसमयं यावदुषित्वा स्वकीयं कार्यं सम्पादयन्ति । ते च कार्यालयीयनियमानुसारेण राष्ट्रस्योन्नत्यै निरन्तरं विकासकार्याणि विदधति । नेतारश्चाधिकमतानि समधिगम्य निर्वाचिताः संसदि स्वकर्तव्यं पालयन्तो देशस्य समाजस्य चोन्नत्यै स्वविचारानुपस्थायन्ति, प्रस्तावान् पारयन्ति, अन्याय-स्यानुचितकार्यस्य च विरोधं कुर्वन्ति ।

अनुशासनं सहजं प्रकृतिप्रदत्तं कर्म विद्यते । समग्रमेव चराचरं जगत् अनुशासनेनैव सञ्चलति । गगनेऽसङ्ख्याः तारकाः, ग्रहाः, उपग्रहाः, धूमकेतवश्च स्वस्वक्षेत्रेऽनुशासनेनैव सञ्चरन्ति । सौरमण्डले वुध-शुक्र-पृथ्वी-मङ्गल-वृहस्पति-शनि-वरुणारुणयमाख्याः, ग्रहा अनुशासनेनैव स्वदीर्घवृत्तेषु प्रतिक्षणं सञ्चरन्तः सूर्यं परिभ्रमन्ति। ते स्वमार्गं परित्यज्य क्षणमपि न विचलन्ति । दृश्यतां तावदियमेव धरा प्रतिदिनमनुशासनबद्धा सकलमपि चराचरं जगत् पृष्ठे निधाय परिभ्रमति, पीयूषकल्पसलिला नद्योऽविरलं वहन्ति । प्राप्ते वसन्तसमये वृक्षेषु वल्लरीषु पुष्पाणि विकसन्ति । ग्रीष्मकाले त एव विविधास्वादप्रदानि फलानि समुत्पादयन्ति। अनुशासनमनुसरन्तो वसन्तग्रीष्माद्याः षड् ऋतवो यथाकालमुपेत्य स्ववैशिष्ट्यं प्रदर्शयन्तो विलयं यान्ति । अपरिमितसलिलोऽपि सागरः सर्वदैवानुशासनं पालयन् स्वसीमां न जहाति।

किमधिकं ब्रुवेऽनुशासनस्य महात्म्यम् । ऋते चानुशासनं गृहे गृहे द्वारि द्वारि कलहध्वनिः

श्रूयते । प्रतिग्रामं प्रतिनगरञ्च लुण्ठकैर्धनान्यपह्रियन्ते, शान्तिः सुरक्षा च विलीयते। मानवा दानवायन्ते । सज्जना निरन्तरं दुर्जनैस्तुद्यन्ते । धार्मिकक्षेत्रेषु तीर्थस्थलेषु मठेषु मन्दिरेषु च दुष्कृतस्य साम्राज्यमुदेति । देशस्य विविधक्षेत्रेषु नैका जना घात्यन्ते, धनान्यपह्रियन्ते, धनागाराणि भिद्यन्ते, नरा नार्यश्चापह्रियन्ते पामरजनैः । कार्यालयेषु भ्रष्टाचारो वर्धते । अकर्मण्यस्योदयो भवति, धर्माधर्मयोः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विवेको दूरं प्रयाति । औरसाः सुता स्वसवितारमपि साधु न पश्यन्ति, सर्व एव द्रव्यप्रिया लोलुपाश्च जायन्ते ।

अनुशासनं नितान्तमेव महनीयं विद्यते । अत एव गृहे बालकेभ्योऽनुशासनस्य पाठः शिक्षणीयः । अनुशासनयुक्ता बालकाः प्रारम्भादेव विनयशीलाः क्रियाकुशलाः सद्व्यवहारवन्तश्च जायन्ते । अनुशासनयुतस्य समाजस्य राष्ट्रस्य चोन्नतिर्वीक्ष्यते श्रूयते च । अतोऽनुशासनं परिपालयितुं सर्वदा सर्वैः सम्भूय प्रयत्नो विधेयः ।

२५.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

१. अनुशासनशब्दस्य का व्युत्पत्तिः कश्च तस्यार्थः ?

२. अनुशासनस्य महत्त्वं किं विद्यते ?

३. अनुशासनस्य कति प्रकाराः सन्ति, के च ते ?

४. अनुशासनं विना गृहस्य, समाजस्य राष्ट्रस्य च स्थितिः कीदृशी भवति ?

५. 'अनुशासनं सहजं प्रकृतिप्रदत्तं कर्म विद्यते' इत्यस्याशयः कः ?

२५.३ अनुशासनस्य लक्षणं विलिख्य तस्य महत्त्वं प्रदर्शयत ।

२५.४ अनुशासनाद् ऋते व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य वा विनाशो जायते इति वाक्यं विशदीकुरुत ।

२५.५ अधोलिखितबिन्दूनाश्रित्यानुशासनविषये निबन्धं रचयत-

(क) अनुशासनशब्दार्थः (ख) अनुशासनस्य लक्षणम् । (ग) अनुशासनस्योदाहरणानि (घ) अनुशासनाभावे हानिः (ङ) उपसंहारः ।

षड्विंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे तृतीयो निबन्धः)

संस्कृतभाषा

संस्कृतभाषा भाषासु प्राचीनतमा भाषा । सांप्रतं याः का अपि भाषा जगति प्रचलिताः, किं वाऽतीतकाले कियत्कालं व्यवहारपथमुपेत्य विलुप्ता अभवन् तासु भाषासु संस्कृतभाषायाः प्रभावः स्फुटं परिलक्ष्यते । नेपाली-मैथिली-हिन्दीप्रमुखाणां भारोपीयभाषाणान्तु भाषेयं जनन्येव। सकलाश्च ताः संस्कृतभाषात एव विकसिताः सन्ति । सकलदोषरहितत्वादियं संस्कृतभाषेति निगद्यते । देवकार्याणां पूजनयज्ञादीनां पितृकर्मणाञ्च निष्पादकतया भाषेयं देववाणीगीर्वाणवाणीत्यादिपदैर्व्यपदिश्यते। ऋग्वेदं संसारस्यैवाद्यं पुस्तकमिति भाषाविज्ञानविदुषः स्वरेणैकेन स्वीकुर्वन्ति, यच्च ग्रन्थरत्नं संस्कृतभाषानिबद्धं विद्यते। अतोऽस्या भाषायाः सर्वप्राचीनत्वं स्वत एव सिद्ध्यति ।

संस्कृतभाषा विविधैर्वैशिष्ट्यैर्लसिता भाषा वर्तते । भाषाया अस्या वर्णमाला पूर्णा विद्यते । भाषायामस्यां यल्लिख्यते तदेव पठ्यते । निखिला भावाः सर्वे च विषया भाषयाऽनया प्रकाशयितुं शक्यन्ते । अत्र विपुलशब्दानां भाण्डागारो लसति। नानार्थबोधकानां समार्थकानां विपरीतार्थज्ञापकानाञ्च शब्दानां चयो भाषायामस्यां यथा दृश्यते न तथा तदितरासु कासुचिदपि भाषासु । अत्रैकवचन-द्विवचन-बहुवचनाख्यानि त्रीणि वचनानि, पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसक-लिङ्गञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि, प्रथमो मध्यम उत्तमश्चेति त्रयः पुरुषाः प्रयुज्यन्ते ।

भाषायामस्यां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नभेदेन द्विविधाः शब्दाः सन्ति। तत्र व्युत्पन्नशब्दाश्च कृदन्ताः तद्धितान्ताः समस्ताश्चेति त्रिविधाः समुपलभ्यन्ते । पदानि द्विधा विभक्तानि सन्ति-सुबन्तपदानि तिङन्तपदानि च । नाम-सर्वनाम-विशेषणाव्ययपदानि सुबन्तपदानि, आख्यातपदानि च तिङन्तपदानि निगद्यन्ते ।

संस्कृतभाषाया वाङ्मयं गुरुतमम् । तच्च वैदिक-लौकिकभेदेन द्विविधा विद्यते । वैदिके वाङ्मये संहिता-षडङ्ग-ब्राह्मणोपनिषदाख्यकग्रन्था अन्तर्भवन्ति । लौकिके च वाङ्मये दर्शन-पुराण-रामायण-महाभारतकाव्यादीनि सन्निवेश्यन्ते । वेदेषु ज्ञानकर्मोपासनादिविषया वर्णिताः सन्ति । उपवेदाश्च चतुर्विधा दृश्यन्ते-आयुर्वेदः, धनुर्वेदः गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रञ्चेति। आयुर्वेदः शल्यशालक्याद्यष्टाङ्गेषु विभक्तोऽस्ति । धनुर्वेदो युद्धविद्यां शस्त्राणि च निरूपयति। गान्धर्ववेदः सङ्गीतविद्यां शिक्षयति । अर्थशास्त्रं राजनीतिकृषिवाणिज्यादिविषयान् विविनक्ति। वेदानां षडङ्गानि सन्ति- शिक्षा कल्पो व्याकरणम्, निरुक्तं छन्दः ज्योतिषञ्चेति । दर्शनानि च नास्तिकास्तिकभेदेन द्विविधानि सन्ति । आस्तिकेषु वेदान्त-साङ्ख्य-न्याय-वैशेषिक-

योगमीमांसाभिधानि, नास्तिकेषु च चार्वाकबौद्धजैनदर्शनानि मुख्यानि सन्ति । पुराणानि तथैवोपपुराणानि चाष्टादश सन्ति । एवमेव प्रवृत्तितो निवृत्तिं प्रति जनानामाकर्षणाय रामायण-महाभारत-काव्य-नीति-नाटकाख्यायिका-धर्मशास्त्रसंबद्धाः सहस्रशो ग्रन्थाः सन्ति प्रणीताः। अस्या भाषाया व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं सूत्रात्मकं वैज्ञानिकञ्च वर्तते । तच्च सर्वासामपि भाषाणां व्याकरणान्यतिशेते ।

संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनं विनाऽस्माकं ज्ञानं दृढं न जायते । भषाविज्ञानक्षेत्रे गतिर्न भवति । अस्माकं प्राक्तनधार्मिक-राजनैतिकार्थिकावस्थाया बोधः संस्कृभाषाया अध्ययनादृते नैव संभवः । संस्कृतभाषायां भगवद्भक्तिवर्धका नैके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति । तेषामध्ययनेन हृदयं भगवद्भक्तिपरं जायते, मानसिकी शान्तिरुदेति । आध्यात्मिकं बलं वर्धते । कर्तव्या-कर्तव्ययोर्बोधेन कर्तव्यमनुसरतो मानवस्य चरित्रं निर्मलं भवति । विविधशिक्षाप्रदाः सूक्तीरधीत्य मानवः सन्मार्गे प्रवृत्तो जायते । संस्कृतवाङ्मयमनुशीलयतः पुंसो वाक्शक्तिर्वर्धते, अर्थगभीरै-र्वचोभिः सभायां वक्तुमसौ सर्वदैव प्रभवति। रस-भावालङ्कारमण्डिताभिः कविताभिश्च जनान् सहृदयान् आह्लादयति स्वयञ्चालौकिकमानन्दमनुभवति । किं बहुना, शीतांशुस्तु राकायामेव लोकमाह्लादयति परमियं संस्कृतभाषा नक्तन्दिवं जनान् मोदयति । सविता बाह्यमेव ध्वान्तं निरस्यति परमियमाभ्यन्तरमज्ञानतमो हिनस्ति। इत्थमियं सर्वतो वैलक्षण्यं बिभ्रती भुवि जागर्ति।

२६.१ उपरितननिबन्धमधीत्याधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

१. संस्कृतभाषायाः सर्वप्राचीनत्वं कथं सिध्यति ?
२. संस्कृतभाषायाः किं वैशिष्ट्यम् ?
३. संस्कृतवाङ्मयं कीदृशम् ? कतिविधञ्च तद् ?
४. संस्कृतभाषायां के के विषयाः प्रतिपादिताः ?
५. संस्कृतभाषाध्ययनाभावे को दोषः ?
६. संस्कृतभाषाध्ययनेन को लाभः ?

२६.२ अधोलिखिबिन्दूनाश्रित्य संस्कृतभाषेति विषये निबन्धं रचयत -

१. संस्कृतभाषायाः परिचयः ।
२. संस्कृतवाङ्मयविवरणम्
३. संस्कृतभाषाया अध्ययनेन लाभाः ।
४. संस्कृतस्यानध्ययनेन हानिः ।
५. उपसंहारः ।

सप्तविंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे चतुर्थो निबन्धः)

अस्माकं विद्यालयः

अस्माकं विद्यालयोऽस्यैव ग्रामस्यान्तिके सुरम्यस्थाने विलसति । विद्यादानस्थानमेतत् सर्वेषां जनानां पूज्यम् । नैकविधवैशिष्ट्यलसिताया विद्यायाः प्राप्तिस्थानतयाऽस्य विद्यालयस्य महत्त्वं सर्वातिशायि विद्यते । परितो निषण्णैः पङ्क्तिबद्धैर्वृक्षैर्विद्यालयस्य भवनं परमरमणीयं विलोक्यते । अस्य च तद् भव्यं भवनं सुधयाऽवलिप्तं दूरादेव यशोविस्तारं कुर्वदिव नयनपथं समुपैति । अत्र सर्वासामेव कक्षाणां कृते पृथक्-पृथक् प्रकोष्ठा निर्मिताः सन्ति । कार्यालय-सञ्चालनाय ततो भिन्नमेव भवनं विनिर्मितं विद्यते । पुस्तकालयभवनमपि विद्यालयस्यास्य सुधांशुधवलं विलसति । विद्यालयभवनं पुस्तकालयमन्दिरञ्चान्तरा शुद्धस्फटिकनिर्मिता भगवत्या वीणावादिन्या परमरमणीया मूर्तिः प्रत्यक्षदेवता इव विराजते । याञ्च परितः प्रस्फुटैरर्धस्फुटितैर्वा सुगन्धपूर्णैः सुमनोभिरर्चयन्त इव संलक्ष्यन्ते पङ्क्तिबद्धास्तरवः। २०१६ तमे वैक्रमाब्दे माघशुक्ल-पञ्चम्यां स्थापितो विद्यानुरागिभिः सज्जनैर्मनोवाक्काय-कर्मभिर्महान्तं धनराशिं व्ययीकृत्य संवर्धितोऽयं विद्यावृक्षः ।

अत्र सर्व एव ग्रामवासिनो माध्यमिकस्तरीयाः सहस्रद्वयादप्यधिकाश्छात्रा विद्याध्ययनाय समागच्छन्ति । पिपासाकुलान् पक्षिणः सलिलप्रदानेन सरोवर इव पठनाय समागतान् तान् विद्यासुधया विद्यालयोऽयं प्रीणाति । विद्यालयेऽस्मिन् विविध-विषयनिष्णाताः शतं गुरवो विराजन्ते ते च तत्र नेपालीभाषाम्, आङ्लभाषां गणितं समाजशास्त्रं संस्कृतमर्थशास्त्रं कम्प्युटरं स्वास्थ्यशिक्षां कार्यालयविधिं वाणिज्यशास्त्रं शिक्षाशास्त्रादिकञ्च पाठयन्ति । अस्मिन् विद्यालये पठन्तश्छात्रा प्रवेशिकापरीक्षायां सर्व एव प्रथमश्रेण्यां समुत्तरन्ति । अत्र ज्ञानगङ्गायामवगाहन-पटवश्छात्राः समाजे प्रतिष्ठां लभमाना उच्चपदेषु निषण्णा देशसेवायां समाजसेवायां विद्या-सेवायाञ्च संलग्ना जायन्ते । विद्यालयस्य कीर्तिकौमुदी च सर्वत्र प्रसरति ।

अत्र समयसमये प्रतियोगिताकार्यक्रमाः समायोज्यन्ते । तत्र छात्राः कवितां निबन्धं कथां वा पठन्तः किंवा वक्तृत्वकलां प्रदर्शयन्तः संदृश्यन्ते । विद्यालयेऽस्मिन् छात्राणां शारीरिकविकासार्थमेका विशाला क्रीडास्थली निर्मिता विद्यते, यत्र क्रीडानियमान् परिपालयन्त-श्छात्राः पादकन्दुक-हस्तकन्दुकादिविविधक्रीडनकानि क्रीडन्ति । तत्रोपस्थिता व्यायामशिक्षकाश्च तान् क्रीडनककलां विविधव्यायामञ्च शिक्षयन्ति ।

आदर्शदेशनिर्माणायापेक्षितानां जनानामुत्पादनाय सर्वथा सर्वदा च निरतोऽस्माकं

विद्यालयः । विद्यालयोऽयमस्माकं मातरं पितरमप्यतिशेते । तौ तु केवलं जन्मदातारौ विद्यालयोऽयन्तु ज्ञानं प्रदाय जीवनं सफलयति, पशुतुल्याचरणानपि मानवाचारविचारानुप्राणितान् कारयति। अतोऽस्य विद्यालयस्य वैशिष्ट्यं सर्वातिशायि विलसति । किं बहुना, अस्माकं विद्यालय एष शिक्षायाः प्रकाशरूपः, सदाचारस्य राष्ट्रसेवायाः संस्कृतिसेवाया मानवतायाश्च उपदेशकः सन् राष्ट्रमध्ये देदीप्यते । अनेन विद्यालयेन राष्ट्रस्य समुन्नतिविधौ यद् योगदानं दत्तं तद् अविस्मणीयं वर्तते ।

२७.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. अस्माकं विद्यालयस्य भवनं कीदृशं विद्यते ?
२. अयं विद्यालयः कदा स्थापितः, कैश्च वर्धितः ?
३. अत्र के के विषयाः पाठ्यन्ते ?
४. अत्र कतिसङ्ख्याकाः छात्राः पठन्ति ?
५. विद्यालयेऽस्मिन् पठित्वा गृहं गताश्छात्रा कासु कासु सेवासु संलग्ना दृश्यन्ते?
६. विद्यालये क्रीडनाय का व्यवस्था विद्यते ? तत्र छात्राः किं किं कुर्वन्ति ?
७. विद्यालयोऽयं मातरं पितरञ्च कथमतिशेते ?

२७.२ अधोलिखितबिन्दूनाश्रित्य 'अस्माकं विद्यालयः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. विद्यालयस्य परिचयः ।
२. विद्यालये पाठ्या विषयाः ।
३. विद्यार्थिनां शिक्षकानाञ्च विवरणम् ।
४. अतिरिक्तक्रियाकलापाः ।
५. विद्यालयस्यान्यद् योगदानम् ।
६. उपसंहारः ।

अष्टाविंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे पञ्चमो निबन्धः)

सत्सङ्गतिः

अस्मिन् संसारे सर्व एव जना आत्मनः समुन्नतिं कर्तुं वाञ्छन्ति । यतो हि कोऽपि जनो दुःखी भूत्वा दरिद्रो भूत्वा अवमानितो भूत्वा जीवनं यापयितुं नेच्छति। एतादृशो जन आत्मनोऽभिलाषं पूरयितुं यदि सत्सङ्गतिं करोति तदैव तस्य इच्छापूर्तिः संभविनी । **सताम्=** सज्जनानां **सङ्गतिः** = सङ्गः, सत्सङ्गतिः कथ्यते । मानवो यादृशीं सङ्गतिं कुरुते तादृश एव जायत इति जानन्त्येव जनाः । अनुकरणशीलता मानवस्य नैसर्गिकी। यथा – स्पर्शमणिसम्पर्काद् लोहमपि सुवर्णं भवति तथैव गुणिजनसंसर्गाद् गुणरहितोऽपि जनो गुणवान् जायते। सत्सङ्गवशादेव मानवः समुन्नतो भवति । सज्जनानां सम्पर्केण जनः सज्जनो भवति, दुर्जनानाञ्च सम्पर्केण दुर्जनः । अत एवोच्यते – '**संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति**' इति ।

सज्जनः सर्वदा जनान् पापकर्मणो निवारयति । यानि हितानि, कल्याणकारीणि च तत्त्वानि तानि निर्दिशति, न तु अहितसाधकानि । उक्तञ्च केनापि कविना –

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।।

हीनोऽपि जनः सत्संसर्गवशाद् महान् जायते, स्तेनोऽपि परोपकारे प्रवर्तते । वाल्मीकिसदृशाः सामान्यजना अपि सत्सङ्गतिवशाद् मुनिवृत्तिपरा महर्षयोऽअभूवन्। अनाथेन इतस्तत परिभ्रमता नारदेन यद् देवर्षिता समवाप्ता, पितृ-विहीनेन लौकिक-व्यवहारानभिज्ञेन चन्द्रगुप्तेनापि महामनीषिणः चाणक्यस्य सङ्गाद् यद् साम्राज्य-प्रभुता अधिगता, सा सत्सङ्गतेरेव प्रभावो विद्यते । पृथ्वीनारायणशाहोऽपि गुरुगोरक्षनाथस्य सङ्गतिं लब्ध्वा प्रतापशाली राजा जातः । एतादृशानि विविधानि समुदाहरणानि सर्वेष्वेव देशेषु, सर्वेष्वेव कालेषु, सर्वेष्वेव इतिहासेषु च दृश्यन्ते ।

एवमेव असत्सङ्गेन मानवोऽपि दानवो जायते, सत्कुलीनोऽपि निन्दनीयतां व्रजति । मनुष्यो जीवने यत् किञ्चिदपि अधीते तस्य तस्मिन् प्रबलः प्रभावो भवति। न केवलं मनुष्येषु अपि तु जडवस्तुषु अपि सङ्गतेः स्पष्टः प्रभावो दृश्यते । चन्दनवृक्षाणां मध्ये स्थिता अन्येऽपि

वृक्षाः चन्दनानि एव भवन्ति । धूपसंसर्गाद् धूमः सुगन्धितो भवति। उक्तञ्च-

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
मान्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ।।

अतः सङ्गतेः प्रभावो निर्विवादमेव महत्त्वपूर्णः । यथा यथा सत्सङ्गतेः प्रभावो वर्धते तथैव सत्त्वगुणस्योद्रेको भवति, सत्त्वगुणोद्रेके च सत्कार्याणि जायन्ते । **'सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति'** इत्युक्त्या सत्सङ्गस्य महत्त्वं दुर्लभत्वञ्च प्रमाणीक्रियते । सत्सङ्गतेः प्रभावस्य सविधे चिन्तामणेः काचता, सुरधेनोः पशुता, कल्पद्रुमस्य च वृक्षता स्वत एव समुदेति । यथोक्तम्-

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि ।
चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते सतान्तु सङ्गः सकलं प्रसूते ।।

तस्माद् कारणात् **"संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति"** इति कथयित्वा केनापि विदुषा यत् संसर्गस्य माहात्म्यं प्रकटीकृतं तत् सत्यमेव । अतः सर्वैर्यथाशक्ति सत्सङ्गलाभाय तेन च सुदरजीवननिर्माणाय प्रयासो विधेयः ।

२९.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. सत्सङ्गतेः किं लक्षणम् ? कश्च सत्सङ्गतिशब्दार्थः ?
२. संसारेऽस्मिन् जनाः किं वाञ्छन्ति, किञ्च नेच्छन्ति ?
३. मानवः कथं समुन्नतो जायते ?
४. सत्सङ्गतेः फलानि कानि ?
५. सत्सङ्गतेः प्रभावः कीदृशः, के च दृष्टान्ताः ?
६. असत्सङ्गत्याः परिणामः कीदृशः ?
७. 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इत्युक्तेराशयः कः ?

२९.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य सत्सङ्गतिः, इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. सत्सङ्गतिपरिचयः ।
२. सत्सङ्गतिप्रयोजनम् ।
३. सत्सङ्गतिविधिः ।
४. सत्सङ्गतेरुदाहरणानि ।
५. उपसंहारः ।

ऊनत्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे षष्ठो निबन्धः)

लोकतन्त्रम्

प्रजायाः शासनम्, प्रजया शासनम्, प्रजायै शासनं वा प्रजातन्त्रमुच्यते । प्रजया निर्वाचिताः प्रतिनिधय एव प्रजातन्त्रशासने शासका भवन्ति । प्रजातन्त्रे जनाः स्वमताधिकारेण प्रतिनिधिसभासदस्यानां चयनं कुर्वन्ति । तत एव च राष्ट्रियसभासदस्याः निर्वाचिताः भवन्ति। एवं लोकतन्त्रे जन एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपनिर्वाचनपद्धत्या प्रातिनिधिसरण्या शासनचक्रं संसृजति संगृह्णाति च ।

तदिदं प्रजातन्त्रशासनं कदा कथं वा प्रादुर्वभूव इति प्रश्नः समुदेति । ऐतिहासिकानुशीलनेन ज्ञायते यत् कालानुसारेण परिस्थितिवशंवदतया संसारे नैका राजपद्धतयः प्रचलिताः- कुलीनतन्त्रम्, क्रूरतन्त्रम्, अल्पजनतन्त्रम्, मूर्खजनतन्त्रम्, राजतन्त्रम्, इत्यादि। एतासु शासनपद्धतिषु बहुदलीया शासनपद्धतिरेव सर्वोत्कृष्टा इति अद्यत्वे बहुभिः स्वीकृतमस्ति। अस्याः प्रादुर्भावः इटलीदेशे एव समभवद् इति बहूनाम् इतिहासज्ञानां सम्मतिः । अस्याः पद्धतेः प्रवर्तकौ च गेरिबाल्डी, मेजिनी च उभावपि इटलीदेशीयौ एव । प्रजातान्त्रिकी पद्धतिर्वैदिककालेऽपि आसीदिति पौरस्त्यानां विदुषां सम्मतिरस्ति । ऋग्वेदे राज्ञः प्रजानुकूलत्वं प्रतिपादितमुपलभ्यते ।

साम्प्रतं नेपालेऽपि बहुदलीया प्रजातन्त्रपद्धतिः प्रचलिता विद्यते । अस्मिन् प्रजातन्त्रे स्वप्रतिनिधिनिर्वाचनस्याधिकार जनताया एवास्ति, अष्टादशवर्षवयस्का एव जना मतदानस्याधिकारिणो भवन्ति । । एवं च जनताया निर्वाचनानन्तरं यः समुदायो बहुमतो भवेत् स एव शासनाधिकारं लभते । कोऽपि शक्तिमान् पुरुषः तमुन्मूलयितुं न प्रभवति । जनतया निर्वाचिताः एव सदस्याः प्रतिनिधिसभायां समेत्य नीतिनिर्धारणं कुर्वन्ति, विधानानि च पारयन्ति । तत्र एकं मन्त्रिमण्डलं सङ्घटितं भवति । तच्च स्वोत्तरदायित्वं निर्वहत् शासनकार्यं सञ्चालयति । तस्य प्रमुखः प्रधानमन्त्री भवति, तस्यैवाध्यक्षतायां मन्त्रिमण्डलस्य सङ्घटनं जायते । यावत्कालं जनताया विश्वासो भवति, तावदेव मन्त्रिणः स्वपदमधिष्ठातुं शक्नुवन्ति । अस्माकं देशे प्रयुक्तं प्रजातन्त्रं संवैधानिकराजतन्त्रात्मकं विद्यते । राष्ट्रपतेः कार्यं संविधानानुसारेण राजा एव सञ्चालयति।

प्रजातन्त्रशासनं तदैव सफलं भवति यदा प्रजाः सुशिक्षिताः, शिष्टाः, कर्तव्यनिष्ठाः, धर्मपरायणाः, परोपकारयुताः, नीतिनिपुणाश्च भवन्ति । यस्मिन् राज्ये नागरिकेषु चेतनाया विकासो भवति, राष्ट्रियभावना च समुन्नता भवति, तस्मिन्नेव राज्ये लोकतन्त्रात्मकं शासनं

सफलं भवति । अत एवाऽस्माभिः शिक्षाया प्रसारेण, उद्योगानां विकासेन च जनताया आर्थिकीं स्थितिं सुदृढां विधाय तस्या हृदये चेतनायाः संचारपूर्वकं राष्ट्रियभावनायाः प्रवर्द्धनं च विधाय प्रजातन्त्रस्य संरक्षणविधौ प्रयासो विधेयः । यतो हि उपरिकृतया चर्चया प्रमाणितमस्ति यत् शिक्षा एव प्रजातन्त्रस्य प्रमुखा आधारभित्तिरिति, तस्याः प्रचारेण-प्रसारेण च राष्ट्रं सुचेतनं संमृद्धं स्वस्थं समुन्नतञ्च भवति, तेनैव लोकतन्त्रस्य सैद्धान्तिकः प्रायोगिकश्च पक्षः सुदृढो भवतीति। वस्तुतः शिक्षिता योग्या एव जना योग्यप्रतिनिधिचयनं कर्तुं समर्था भवन्ति, अयोग्या अशिक्षिताश्च जनाः परप्रत्ययनेयबुद्धयो योग्यायोग्यनिर्धारणे विवेकस्य प्रयोगं कर्तुमसमर्था भवन्ति । चेतनाया अभावे जना योग्यायोग्यविचारशिथिला भवन्तीति लोकतन्त्रमपि तदा सफलं भवितुं नार्हति । तस्माद् लोकतन्त्रस्य सफलतायै शिक्षाया चेतनाविकासस्य च महत्त्वपूर्णा भूमिका भवतीति विषये नास्ति वैमत्यम् ।

२९.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. प्रजातन्त्रस्य किं लक्षणम् ?
२. प्रजातन्त्रे के शासका भवन्ति ?
३. अस्मिन् जनताया भूमिका कीदृशी विद्यते ?
४. प्रजातन्त्रे कैः शासनं संसृज्यते ?
५. प्रजातन्त्रस्य प्रयोगः प्रथमं कुत्र कैश्च कृतः ?
६. का शासनपद्धतिः सर्वोत्कृष्टा मन्यते ?
७. वैदिककाले कीदृशी शासनपद्धतिरवर्तत ?
८. सांप्रतं नेपाले कतमा शासनपद्धतिः प्रचलिता अस्ति ?
९. नेपाले प्रचलिताया व्यवस्थायाः स्वरूपं कीदृशं विद्यते ?
१०. प्रजातन्त्रस्य सफलतायै अपेक्षितानि कारणानि कानि ?
११. प्रजातन्त्रं कथं सुदृढं जायते ?

२९.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य सत्सङ्गतिः, इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. प्रजातन्त्रस्य परिचयः ।
२. प्रजातन्त्रस्य लाभाः ।
३. प्रजातन्त्रस्य दोषाः ।
४. उपसंहारः ।

त्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे सप्तमो निबन्धः)

अस्माकं हिमालयः

अस्मिन् संसारे वर्तमानेषु अनेकेषु शैलेषु हिमालयः श्रेष्ठतमोऽस्ति, अस्मादेव कारणात् अयं पर्वताधिराजो मन्यते । नेपालस्य उत्तरस्यां दिशि वर्तमानोऽसौ पर्वतराजो हिमालय इत्यपि निगद्यते । अनन्तरत्नानामाकरस्य हिमालयस्य महिमा हिमस्य कारणात् न क्षीयते अपितु वर्धत एव ।

हिमालयस्य अत्युन्नतानि शिखराणि सदैव हिमेन आच्छादितानि भवन्ति । संसारे अस्य उन्नतानि शिखराणि गौरीशङ्कर-कञ्चनजङ्घा-सगरमाथेतिनाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति । अस्याधित्यकायां तिब्बत-भूटानादयो देशा विराजन्ते । अस्माकं देशो नेपालोऽस्यैव वात्सल्यमयेऽङ्के सानन्दं शयान इव प्रतिभाति । हिमालयात् - कौशिकी-गण्डकी-कर्णाली-भेरी-मेची-महाकालीत्याद्या महानद्यः शतशो लघुनद्यश्च प्रवहन्ति। नेपालस्य धर्मप्राणाया जनतायाः आस्थाकेन्द्रतां याता इमा नद्यो हिन्दूसंस्कृत्यनुसारेण देवीरूपेण पूज्यन्ते सम्मान्यन्ते च । आसामेव नदीनां जलैः कृषिभूमीनां सेचनं विद्युतामुत्पादनञ्च भवति ।

अस्माकं राष्ट्रं कृषिप्रधानमस्ति, कृषिप्रधानत्वान्नदीनां महत्त्वं वर्तते । हिमालयस्य उपत्यकायां सुन्दराणि वनानि सन्ति । तत्र च विविधकाष्ठानि, विविधौषधयः, विविधानि रत्नानि चोपलभ्यन्ते। हिमालयोऽस्माकं देशस्य भौगोलिकीं सीमामपि उत्तरस्यां दिशि निर्धारयति। एष कालिदासादिकविभिर्देवतात्मेति कथितः। तदनुसारेणायं पूर्वपश्चिमसागरौ वगाह्य पृथिव्या मानदण्ड इव विभाति । महाकविना कालिदासेन स्वकीयमहाकाव्यस्य कुमारसम्भवस्य प्रथमसर्गे हिमालयस्य मनोहरं वर्णनं कृतम् । यथा -

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।।

पौराणिकाख्यानानुसारेण मेना हिमालयस्य पत्नी आसीत्, पार्वती च तस्य पुत्री । पार्वत्या विवाहो भगवता शङ्करेण सहाऽभवत् । भगवतः शिवस्य रम्यं वासस्थानं हिमालयस्य शिखरे कैलासेऽस्ति । अस्माकं देशे हिमालयखण्डे अनेकानि तीर्थानि सन्ति । तेषु - मुक्तिनाथ-दुग्धकुण्ड-दामोदरकुण्डादीनि प्रसिद्धानि । जनानां श्रद्धास्पदीभूतानि तानि महिमालयानि सन्ति ।

अस्माकं राष्ट्रे पर्यटनव्यवसायेऽपि हिमालयस्य प्रभूतं वैशिष्ट्यमस्ति । अस्योच्चशिखरेषु

आरोहणार्थं प्रतिवर्षं वैदेशिका आरोहिण आयान्ति । अत्रत्यानि प्राचीनानि ऐतिहासिकस्थलानि, हिममयानि शिखराणि, नैसर्गिकसुषमाभाञ्जि बनानि स्थलानि चालोक्य यात्रिणो मुग्धा भवन्ति। वैदेशकिमुद्राऽऽर्जने हिमालयस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा महत्त्वपूर्णं स्थानमस्तीति विषये नास्ति सन्देहः ।

संसारे सर्वोत्तुङ्गस्य हिमालयस्य गौरीशङ्करस्याऽवस्थित्या नेपालस्य नाम जागतिकानि सर्वाण्येव राष्ट्राणि सादरं गृह्णन्ति । नेपालस्य कीर्तिविस्तारे, संस्कृतिसञ्चारे उद्योगविस्तारे, आध्यात्मिकभावनायाश्च सञ्चारे हिमालयस्य यद् योगदानं तत् कदापि विस्मर्तुं नैव शक्यते ।

इत्थमस्माकं देशस्येतिहासे हिमालयस्य न केवलं भौगोलिकं महत्त्वं विद्यते प्रत्युत तस्य सांस्कृतिकम्, धार्मिकम्, राजनैतिकम्, आर्थिकञ्च विशिष्टं महत्त्वं विद्यते। अस्माकं संस्कृतिनिर्माणे हिमालयस्य महत्त्वपूर्णमवदानमस्तीति हिमालयोऽयं नेपालस्य गौरवाधायकः संसारोत्तुङ्गः शैलाधिराजो वर्तते । तस्य चोपस्थित्या वयं नेपालनिवासिन आत्मगौरवं भजामः।

३०.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. हिमालयो नाम कीदृशः पर्वतः ? स च कुत्र वर्तते ?
२. हिमालयेन कोऽस्ति लाभः ?
३. कालिदासेनासौ कथं वर्णितः ?
४. हिमालये कानि कानि तीर्थानि सन्ति ?
५. नेपालस्य पर्यटनविकासाय हिमालयस्य का भूमिका विद्यते ?
६. नेपालस्य केषु विषयेषु हिमालयस्यावदानमुल्लेखनीयम् ?

३०.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'हिमालयः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. हिमालयंस्य परिचयः ।
२. हिमालयस्य वैशिष्ट्यम् ।
३. हिमालयस्यावदानम् ।
४. उपसंहारः ।

एकत्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे अष्टमो निबन्धः)

ऋतुराजो वसन्तः

ऋतुराजस्य वसन्तस्य सर्वर्तुषु सर्वाधिको महिमा वर्तते । कालेऽस्मिन् करालशिशिरस्य शैत्यं नोपलभ्यते प्रचण्डग्रीष्मस्य तापोऽपि नानुभूयते । अस्मिन् वसन्ते सौन्दर्यस्याभिनवं साम्राज्यं विद्योतते । अस्मिन् मनोहरे ऋतुराजे समागते वनस्पतयो नवपल्लवैर्नवाङ्कुरैश्च शोभिता भवन्ति । प्रायः सर्वेषां वृक्षाणां पुष्पसमृद्धिः कालेऽस्मिन् सम्भवति । वसन्तं वर्णयता वाल्मीकिकविना श्रीराममुखेन सत्यमेवोक्तम्-

सुखानिलोऽयं सौमित्रे! कालः प्रचुरमन्मथः ।
गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ।।

तथैव कालिदासोऽपि ऋतुसंहाराभिधे खण्डकाव्ये वसन्तस्य सौन्दर्यं वर्णयन् कथयति-

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको द्विरेफमालाविलसद्धनुर्गुणः ।
मनांसि वेद्धुं सुरतप्रसङ्गिनां वसन्तयोद्धा समुपागतः प्रिये ।।

तथैव माघकाव्ये वसन्तस्य सौन्दर्यं वर्णयन् महाकविर्माघ कथयति -

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोहरैः ।।

वसन्ततौं आम्रवृक्षेषु मञ्जर्यः शोभन्ते । मन्दसमीरस्य सुगन्धमयप्रवाहेण सर्वाः दिशः सुरभिता भवन्ति । कुसुमान्विताः काननवृक्षा वायुना वीज्यमाना वसुधां पुष्पैराच्छादयन्ति । पवनः समन्ततः पतितैः पतमानैः पादपस्थैः कुसुमै सह क्रीडां करोति । वायुना प्रेरिताः पादपा गुञ्जद्भिर्मधुकरै गायन्त इव भान्ति । कुसुमान्विताः कर्णिकराः पीताम्बरधरा नरा इव दृश्यन्ते । वनस्थली नववधूरिव अनुपमसौन्दर्यलसिता मनोहारिणी विलोक्यते । एष समयो वनस्थलीवसन्तयोर्विवाहावसर इव प्रतिभाति । कोकिलो वृक्षेषु स्थितो मधुरस्वरेन कूजन् जनानां चित्तमाकर्षयति । वल्लर्यस्तरूणां शाखाभुजबन्धनानि लभन्त इव विलोक्यन्ते । तडागे सर्वत्र स्वच्छं जलं समुपलभ्यते । तत्र विकसितानि कमलानि जनानां चेतो नितरामाह्लादयन्ति, तेषामुपरि नदन्तो भ्रमरा मत्ता इव दृश्यन्ते । तस्यैव ऋतुराजस्य वैशिष्ट्यं वर्णयता केनापि कविना सत्यमेवोक्तम् -

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ।।

अस्मिन् वसन्ते सर्वा दिशः प्रसन्ना भवन्ति । शीतलः सुरभितो वायुर्मन्दं वाति। वसन्त एव आर्याणां प्रायेण सर्वाणि संस्कारकर्माणि प्रारभ्यन्ते । संस्कृतसाहित्ये सर्वेषाम् ऋतूनामपेक्षया वसन्तस्य वर्णनमधिकं लभ्यते । प्रायः सर्वैरेव कविभिर्वसन्तवर्णनं कृतं परन्तु माघेन कालिदासेन च यद् वसन्तवर्णनं कृतं तत् सर्वातिशायि विद्यते ।

अयं कालः सौन्दर्यदृष्ट्या, अन्नस्योत्पत्तिदृष्ट्या, जनानां जीवानां च स्वास्थ्यदृष्ट्या, जलवायुदृष्ट्या, कार्यसौकर्यदृष्ट्या च सर्वोत्तमो वर्तते । एतत्सर्वं विचार्यैव कविभिरयं वसन्त ऋतुराजपदेऽभिषिक्तः । अयं ऋतुः संवत्सरस्य अलङ्कार इव प्रतिभाति । महाकविः कालिदासः कथयति–

आम्रो मञ्जुलमञ्जरीवरशरः सत्किंशुकं यद्धनु-
ज्या यस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं शितांशुः सितम् ।
मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्वन्दिनो लोकजित्
सोऽयं वो वितरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ।।

३१.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. वसन्तः कथमृतराजपदवीं धत्ते ?
२. कालिदासेन च वसन्तस्य सौन्दर्यं कथं वर्णितम् ?
३. वसन्तर्तोः कानि लक्षणानि ?
४. वसन्तः कथं संवत्सरस्यालङ्कारत्वं भजते ?

३१.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'वसन्तः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत–

१. वसन्तस्य परिचयः ।
२. वसन्ते प्राकृतिकशोभा ।
३. वसन्तस्य महत्त्वम् ।
४. उपसंहारः ।

द्वात्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारादिग्दर्शनक्रमे नवमो निबन्धः)

परोपकारः

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।।

इति कथनं परोपकारस्य सर्वाधिकं महत्त्वं प्रकाशयति । मानवजीवनस्य सर्वाधिक-महिमसमन्विता या मानवता सा परोपकारेणैव सर्वाधिकं चमत्करोति । अत एव संस्कृतसाहित्ये अन्येषु च साहित्येषु परोपकारस्य प्रशंसा सज्जनैर्विद्वज्जनैः कविजनैश्च कृता ।

परेषाम् = अन्येषाम्, **उपकारः** = उपकृतिः सहयोगो वा, **परोपकार** इति कथ्यते। अन्यप्राणिनां हिताय यत्किञ्चित् क्रियते, दीयते, परामृश्यते, उपदिश्यते, लिख्यते, प्रचार्यते वा तत् सर्वं परोपकार इति निगद्यते । श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणादिषु च परोपकारस्य महत्त्वं बहुधा वर्णितमस्ति । धर्मस्य अनेकेषु भेदेषु मध्ये परोपकारधर्मस्य महिमा सर्वातिशायी वर्तते ।

परोपकारेण लोककल्याणं विश्वशान्तिर्विश्वस्याभ्युदयश्च भवन्ति । परोपकारविधानेन मानवाः शान्तिं सुखञ्च लभन्ते । परोपकारः सर्वेषामुपदेशानां सारभूतो विषयः । अत एव उक्तमस्ति केनचित् कविना –

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ।।

न केवलं मानवेष्वेव अपि तु देवेषु पशुपक्षिवृक्षादिष्वपि परोपकारभावना वर्तते । पवनः रात्रिंदिवं परोपकाराय वाति, भगवान् भास्करः परोपकारायैव सततं प्रकाशते, निशानाथश्चन्द्रमा अपि शुक्लपक्षे चन्द्रिकां विस्तार्य लोकोपकारं कुरुते, गावो महिष्यश्च सुधातुल्यं दुग्धं प्रदाय जनोपकारं कुर्वन्ति, वृक्षा अमृततुल्यानि फलानि प्रयच्छन्ति, छायायाः प्रदानेन जनानां शरीरेषु शैत्यसञ्चारं च कुर्वन्ति, औषधयश्च आरोग्यप्रदानेन स्वापकारिणमपि समुपकुर्वन्ति, मधुराणि जलानि परोपकाराय आत्मानं समर्पयन्ति । मेघो जलवर्षाभिर्लोकोपकारञ्च

कुरुते । अत एवोक्तम् -

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
धाराधरो वर्षति नात्महेतोः परोपकाराय सतां विभूतयः ।।

पौराणिकसाहित्यस्य अवलोकनेन ज्ञायते यद् अतीतकाले बहवः परोपकारापरायणा महापुरुषा बभूवुः । महाराजः शिबिः कपोतपरित्राणाय स्वहस्ताभ्यां निजशरीरमांसमुत्कृत्य श्येनाय दत्तवान् । जीमूतवाहनो भूपतिः शङ्खचूडनागरक्षायै स्वदेहं गरुडाय समर्पितवान् । महर्षिर्दधीचिश्च देवानां कल्याणाय स्वशरीरं विनाश्य अस्थीनि वज्रनिर्माणार्थं प्रायच्छत् । नेपालेऽपि मच्छेन्द्रनाथस्य, गुरुगोरक्षनाथस्य, पृथ्वीनारायणशाहस्य, अन्येषां महापुरुषाणाञ्च परोपकारप्रधानानि इतिवृत्तानि जनैः सादरं कीर्त्यन्ते । अत एव दुर्लभं मानवजीवनं प्राप्य ऐहलौकिककोन्नतये पारलौकिकभूतये च सर्वैरेव परोपकारविधाने निजा प्रवृत्तिः प्रवर्तनीया। अनया एव परोपकारप्रवृत्त्या अभ्युदयो निःश्रेयसञ्च सम्भवतो नूनम् ।

३२.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. परोपकारस्य किं लक्षणम् ? कश्च तस्यार्थः ?
२. परोपकारस्य किं वैशिष्ट्यम् ?
३. परोपकारिणामुदाहरणानि कानि ?
४. परोपकाराय सतां विभूतयः इत्युक्तेराशयः कः ?
५. परोपकारेण किं लभ्यते ?

३२.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'परोपकारः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. परोपकारस्य परिचयः ।
२. परोपकारप्रकाराः ।
३. परोपकारलाभाः ।
४. परोपकारिणां निदर्शनानि ।
५. उपसंहारः ।

त्रयस्त्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे दशमो निबन्धः)

जन्मभूमिः

'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इत्युक्तिर्नितरां प्रसिद्धा हृद्या च। अस्मिन् जगति बहूनि बहुमूल्यानि वस्तूनि सन्ति । अन्यान्यपि सर्वोत्तमानि वस्तूनि सन्ति । परन्तु सर्वेषां बहुमूल्यवस्तूनां मध्ये माता मातृभूमिश्चैव एते द्वे श्रेष्ठे । जन्मदायिनी माता कस्य न श्रद्धेया भवति ? जन्मभूमिश्च कस्मै न रोचते ? अनयोः संसारे निरतिशयं महत्त्वम् । लङ्कायामाप्रवाससमये भगवता रामचन्द्रेण लक्ष्मणसन्निधौ उक्ता उपर्युक्ता भणितिः तस्य हार्दां जन्मभूमिश्रद्धां मातृश्रद्धाञ्च व्यनक्ति । इयमेव उक्तिरुपदिशति यत् सर्वैरिव मातृभूमिभक्तैर्मातृभक्तैश्च भाव्यमिति ।

वस्तुतो बालकान् प्रति मातृणां सहजः सरलो नैसर्गिकश्च स्नेहो भवति । एतादृशः स्नेहः कुत्रापि नावलोक्यतेऽस्माभिः । जननी पुत्राणां कृते स्वकीयं सर्वस्वमपि त्यक्तुं शक्नोति। जनन्याः सर्वदा एव इयमिच्छा भवति यन्मम पुत्रः सुखी, गुणवान् विद्वान् स्वस्थः सम्पन्नश्च भवतु इति । माता महत्कष्टमविगणय्य बालकस्य सुखं चिन्तयति। अतः पुत्रस्यापि कृते मातुरधिकं न किमपि वस्तु वन्दनीयं वर्तते । माता एव श्रेष्ठानामपि श्रेष्ठा, पूज्यानामपि पूज्यतमा । अत एवोक्तं उपनिषदि - **'मातृदेवो भव'** इति । मानवः कदाचिदपि मातु ऋणं पूर्णतया प्रत्यावर्त्तयितुं न शक्नोति । अत एवोक्तम् -

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः कर्तुं शक्या वर्षशतैरपि ।।' इति ।

असारे संसारे सर्वे अलभ्या अपि पदार्थाः लब्धुं शक्यन्ते, परन्तु जननी, जन्मभूमिः जनकः, सहोदरभ्राता च अतीव दुर्लभाः । धनं विनष्टमपि प्रयत्नेन लभ्यते। गतं यौवनमपि औषधिप्रयोगेण प्राप्तुं शक्यते, परन्तु माता, पिता, जन्मभूमिश्च न केनाऽपि लभ्यन्ते । अत एवोक्तं केनचित् कविना -

जननी जन्मभूमिश्च जाह्नवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ।। इति ।

कदाचित् पुत्रोऽपि कुपुत्रो भवेत् परन्तु माता कुमाता कदापि न भवति । अत एव शङ्कराचार्येण उक्तम् - **कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ।**

सर्वे महापुरुषाः मातृभक्ता एव भवन्ति । मातुराशिषं प्राप्य श्रवणकुमार–नेपोलियन–

शङ्कराचार्यप्रभृतयो महापुरुषा निजजीवने महत् कार्यं कृतवन्तः ।

यो मानवो यत्र जन्म लभते सैव तस्य जन्मभूरित्युच्यते । यत्र कुत्राऽपि गतो मानवः स्वकीयायाः प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियतमाया जन्मभूमेः स्मरणं कुर्यात् । यत्र कुत्रापि गतो मानवो निजां जन्मभूमिं जननीञ्च यदि सादरं स्मरति तदा तत्रत्याः सर्वे मानवाः तस्य समादरं कुर्वन्ति । कस्यचिद् देशभक्तस्य इयमुक्तिर्निरतां हृद्या -

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।

रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ।।' इति ।

सुखसाधनसम्पन्ने स्वर्गे विराजमाना अपि देवाः पूर्वजन्मभूमिरूपाया वसुधायाः सादरं स्मरणं कुर्वन्ति । अतः स्वर्गादपि जन्मभूमेर्महत्त्वमस्ति । ते देवाः पृथ्वीस्मरणस्य यत् पावनं कार्यं कुर्वन्ति तत् पुराणेषु इत्थं प्रकाशितं वर्तते । यथा -

गायन्ति देवाः किल गीतकानि, धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।। इति ।

नेपालोऽस्माकं जन्मभूमिः । अयमेवास्माकं देशः । अस्य कृते सर्वेषां हृदये सम्मानः आदरश्च भवति । देवा अपि अस्मिन् नेपाले अवताररूपेण पुनः पुनरागच्छन्ति। भगवान् पशुपतिरत्रैव पञ्चमुखानि धृत्वा लोककल्याणं कुर्वन् विश्वाधिवासिनां जनानां वन्दनीयो भूत्वा विराजते । तथैव भगवती गुह्यकराली अपि पशुपतिनाथसन्निधौ लोकमाङ्गल्यं कुर्वती विद्योतते। अस्माभिरपि नेपालभक्तैर्भाव्यम् । नेपालस्य चोन्नतिः करणीयेति उद्देश्यं च हृदि स्थापनीयम्। अपि चेदं विचारणीयम् -

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।। इति ।

३३.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. जन्मभूमेः किमस्ति महत्त्वम् ?

२. जननीजन्मभूम्योः किमन्तरम् ?

३. पञ्चजकाराः के ? तेषु कस्य महत्त्वं वर्ततेऽधिकम् ?

४. अस्माकं जन्मभूमिः का ? किञ्च तस्या वैशिष्ट्यम् ?

३०.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'जन्मभूमिः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. जन्मभूमेः परिचयः ।

२. जन्मभूमेः महत्त्वम् ।

३. जन्मभूमिसेवाफलम् ।

४. उपसंहारः ।

त्रयस्त्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे दशमो निबन्धः)

जन्मभूमिः

'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इत्युक्तिर्नितरां प्रसिद्धा हृद्या च। अस्मिन् जगति बहूनि बहुमूल्यानि वस्तूनि सन्ति । अन्यान्यपि सर्वोत्तमानि वस्तूनि सन्ति । परन्तु सर्वेषां बहुमूल्यवस्तूनां मध्ये माता मातृभूमिश्चैव एते द्वे श्रेष्ठे । जन्मदायिनी माता कस्य न श्रद्धेया भवति ? जन्मभूमिश्च कस्मै न रोचते ? अनयोः संसारे निरतिशयं महत्त्वम् । लङ्कायामाप्रवाससमये भगवता रामचन्द्रेण लक्ष्मणसन्निधौ उक्ता उपर्युक्ता भणितिः तस्य हार्दां जन्मभूमिश्रद्धां मातृश्रद्धाञ्च व्यनक्ति । इयमेव उक्तिरुपदिशति यत् सर्वैरेव मातृभूमिभक्तैर्मातृभक्तैश्च भाव्यमिति ।

वस्तुतो बालकान् प्रति मातृणां सहजः सरलो नैसर्गिकश्च स्नेहो भवति । एतादृशः स्नेहः कुत्रापि नावलोक्यतेऽस्माभिः । जननी पुत्राणां कृते स्वकीयं सर्वस्वमपि त्यक्तुं शक्नोति। जनन्याः सर्वदा एव इयमिच्छा भवति यन्मम पुत्रः सुखी, गुणवान् विद्वान् स्वस्थः सम्पन्नश्च भवतु इति । माता महत्कष्टमविगणय्य बालकस्य सुखं चिन्तयति। अतः पुत्रस्यापि कृते मातुरधिकं न किमपि वस्तु वन्दनीयं वर्तते । माता एव श्रेष्ठानामपि श्रेष्ठा, पूज्यानामपि पूज्यतमा । अत एवोक्तं उपनिषदि – 'मातृदेवो भव' इति । मानवः कदाचिदपि मातु ऋणं पूर्णतया प्रत्यावर्त्तयितुं न शक्नोति । अत एवोक्तम् –

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः कर्तुं शक्या वर्षशतैरपि ।।' इति ।

असारे संसारे सर्वे अलभ्या अपि पदार्थाः लब्धुं शक्यन्ते, परन्तु जननी, जन्मभूमिः जनकः, सहोदरभ्राता च अतीव दुर्लभाः । धनं विनष्टमपि प्रयत्नेन लभ्यते। गतं यौवनमपि औषधिप्रयोगेण प्राप्तुं शक्यते, परन्तु माता, पिता, जन्मभूमिश्च न केनाऽपि लभ्यन्ते । अत एवोक्तं केनचित् कविना –

जननी जन्मभूमिश्च जाह्नवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ।। इति ।

कदाचित् पुत्रोऽपि कुपुत्रो भवेत् परन्तु माता कुमाता कदापि न भवति । अत एव शङ्कराचार्येण उक्तम् – कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ।

सर्वे महापुरुषाः मातृभक्ता एव भवन्ति । मातुराशिषं प्राप्य श्रवणकुमार–नेपोलियन–

शङ्कराचार्यप्रभृतयो महापुरुषा निजजीवने महत् कार्यं कृतवन्तः ।

यो मानवो यत्र जन्म लभते सैव तस्य जन्मभूरित्युच्यते । यत्र कुत्राऽपि गतो मानवः स्वकीयायाः प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियतमाया जन्मभूमेः स्मरणं कुर्यात् । यत्र कुत्रापि गतो मानवो निजां जन्मभूमिं जननीञ्च यदि सादरं स्मरति तदा तत्रत्याः सर्वे मानवाः तस्य समादरं कुर्वन्ति । कस्यचिद् देशभक्तस्य इयमुक्तिर्निरतां हृद्या –

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ।।' इति ।

सुखसाधनसम्पन्ने स्वर्गे विराजमाना अपि देवाः पूर्वजन्मभूमिरूपाया वसुधायाः सादरं स्मरणं कुर्वन्ति । अतः स्वर्गादपि जन्मभूमेर्महत्त्वमस्ति । ते देवाः पृथ्वीस्मरणस्य यत् पावनं कार्यं कुर्वन्ति तत् पुराणेषु इत्थं प्रकाशितं वर्तते । यथा –

गायन्ति देवाः किल गीतकानि, धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।। इति ।

नेपालोऽस्माकं जन्मभूमिः । अयमेवास्माकं देशः । अस्य कृते सर्वेषां हृदये सम्मानः आदरश्च भवति । देवा अपि अस्मिन् नेपाले अवताररूपेण पुनः पुनरागच्छन्ति। भगवान् पशुपतिरत्रैव पञ्चमुखानि धृत्वा लोककल्याणं कुर्वन् विश्वाधिवासिनां जनानां वन्दनीयो भूत्वा विराजते । तथैव भगवती गुह्यकराली अपि पशुपतिनाथसन्निधौ लोकमाङ्गल्यं कुर्वती विद्योतते। अस्माभिरपि नेपालभक्तैर्भाव्यम् । नेपालस्य चोन्नतिः करणीयेति उद्देश्यं च हृदि स्थापनीयम्। अपि चेदं विचारणीयम् –

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।। इति ।

३३.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. जन्मभूमेः किमस्ति महत्त्वम् ?
२. जननीजन्मभूम्योः किमन्तरम् ?
३. पञ्चजकाराः के ? तेषु कस्य महत्त्वं वर्ततेऽधिकम् ?
४. अस्माकं जन्मभूमिः का ? किञ्च तस्या वैशिष्ट्यम् ?

३०.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'जन्मभूमिः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. जन्मभूमेः परिचयः ।
२. जन्मभूमेः महत्त्वम् ।
३. जन्मभूमिसेवाफलम् ।
४. उपसंहारः ।

चतुस्त्रिंशः पाठः

(निबन्धलेखनप्रकारदिग्दर्शनक्रमे एकादशो निबन्धः)

उद्योगः

भूलोके परमेश्वरः समस्तमपि भूतजातमुद्योगनिरतं निर्मितवान् । तथा हि पृथ्वी चक्रवत् भ्रमति, वसन्तादीन् ऋतूँश्च चालयति । सूर्यो द्वादशराशिषु भ्रमन् जगत् प्रकाशयति। वायुः सर्वेषां जीवनं सञ्चारयति । जलं नदीनदादिभिः सेचनक्रियाभिः सस्योत्पादने साहाय्यं करोति । सत्यमेतत् यद् भूतजातं स्वभावत एव उद्योगनिरतं वर्तते ।

सर्वेषामेव कार्याणां कृते उद्यमः परमावश्यकः । केवलेन मनोरथेन न कोऽपि जनः कामपि सिद्धिं लभते, पुरुषार्थहीना जना न किमपि कर्तुं शक्ता भवन्ति । पुरुषार्थं विना सकलोऽपि समाजः निष्क्रियः निरर्थकश्च भवेत् ।

सर्व एव मानवाः सुखमिच्छन्ति । तद् हि उद्योगेन विना नैव सिध्यति । उद्योगेनैव जनो जगति विद्यां धनं प्रतिष्ठां वा लभते । उद्योगेन विना न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । उक्तं च-

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ।।
न दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति ।।

अनुद्योगो मानवस्य बलीयान् रिपुः, स खलु सदैव दुःखस्य कारणम् । तथा हि -

आलस्यो हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः यं कृत्वा नावसीदति ।।

अतोऽस्माभिर्नितरां उद्योगपरैर्भाव्यम् । परमेश्वरेण अस्मभ्यमुद्योगः समर्पितः, दैवं तु तेन स्वायत्तीकृतम् । उद्योगमाश्रित्य स्वयमेव भगवता रामेण सुग्रीवः सुहृत् कृतो रावणश्च निहतः । उद्योगेनैव पाण्डवा नष्टं राज्यम् उपलब्धवन्तः । निर्धना धनिनः, निर्बलाः सबलाः, अज्ञानिनो ज्ञानिनः भवन्ति । उद्योगेनैव महाकविः कालिदासः कविकुलचूडामणिः संवृत्तः । आदिकविर्वाल्मीकिश्च कविवरः सञ्जातः । को न जानाति दशरथचन्द्र-गङ्गालाल-शुक्रराज-धर्मभक्तप्रभृतिभिर्देशभक्तैः पुरुषार्थेनैव राणाशासनपारतन्त्र्यान्मातृभूमिः स्वतन्त्रीकृता । उद्योगेनैव

सर्वं सिध्यति, अनुद्योगेन च नश्यति । सम्यगुक्तं केनचित्कविना -

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।।

३४.१ उपरितननिबन्धमधीत्य निम्नप्रश्नानामुत्तराणि लिखत ।

१. सकलमपि भूतजातं कथमुद्योगनिरतं दृश्यते ?
२. पुरुषार्थं विना नरस्य दशा कीदृशी भवति ?
३. मानवैः सुखं कथं लभ्यते ?
४. दुःखस्य प्रमुखं कारणं किं वर्तते ?
५. कान्युदाहरणानि उद्योगस्य साफल्यं द्योतयन्ति ?
६. का पुरुषाः किं वदन्ति ?
७. कस्मात् कार्यसिद्धिर्निश्चिता ?

३४.२ अधोलिखितविन्दूनाश्रित्य 'उद्योगः' इत्यस्मिन् विषये निबन्धमेकं रचयत-

१. उद्योगस्य परिचयः ।
२. उद्योगेन लाभाः ।
३. दृष्टान्तः ।
४. अनुद्योगस्य परिणामाः ।
५. उपसंहारः ।

परिशिष्टभागः

पुस्तकेऽस्मिन् प्रयुक्ताः पमुखधातवस्तेषामर्थाश्च

(संस्कृतभाषायां नेपालीभाषायाञ्च)

क्रमाङ्काः	धातवः	धातूनां परिचयः	सं.अ.	ने. अ.
१	अद	अदा. सक. पर. अनिट्	भक्षणे	खानु
२.	अय	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	गतौ	जानु
३	अर्च	भ्वा. सक. पर. सेट्	पूजने	पूजा गर्नु
४	अर्ज	चुरा. सक. उभ. सेट्	उपार्जने	कमाउनु
५	अर्थ	चुरा. द्विक. आत्म. सेट्	याचने	माग्नु
६	अस	अदा. अक. पर. सेट्	भुवि	हुनु, रहनु
७	अस	दिवा. सक. पर. सेट्	क्षेपणे	फ्याँक्नु
८	असू	कण्ड्वा. अक. उभ.	द्रोहकर्मणि	ईर्ष्या गर्नु
९	आप	स्वा. सक. पर. अनिट्	प्राप्तौ	पाउनु
१०	आस	अदा. अक. आ. सेट्	उपवेशने	बस्नु, रहनु
११	इ	अदा. सकर्म. पर. अनिट्	गतौ	हिड्नु, जानु
१२	इ*	अदा. सक. आत्म. अनिट्	अध्ययने	पढ्नु
१३	इष	तुदा. सक. पर. सेट्	वाञ्छायाम्	चाहनु
१४	ईक्ष	भ्वा. सक. आत्म. सेट्	दर्शने	हेर्नु
१५	ईड	अदा. सक. आत्म. सेट्	स्तुतौ	स्तुति गर्नु
१६	ईर्ष्य	भ्वा. अक. पर. सेट्	ईष्यार्थे	ईर्ष्या गर्नु
१७	ऊह	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	वितर्के	तर्क गर्नु
१८	एध	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	वृद्धौ	बढ्नु
१९	कथ	चुरा. सक. उभ. सेट्	कथने	भन्नु

२०	कम्प	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	कम्पने	काप्नु
२१	काङ्क्ष	भ्वा. सक. पर. सेट्	वाञ्छायाम्	इच्छा गर्नु
२२	काश	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	प्रकाशे	चम्कनु
२३	कित*	भ्वा. सक. पर. सेट्	रोगप्रतिकारे	उपचार गर्नु
२४	कुप	दिवा. अक. पर. सेट्	कोपे	रिसाउनु
२५	कूज	भ्वा. अक. पर. सेट्	अव्यक्तशब्दे	अस्पष्ट आवाज निकाल्नु
२६	कृ	तना. सक. उभ. अनिट्	करणे	गर्नु
२७	कृत	तुदा. सक. पर. सेट्	छेदने	छिनाल्नु
२८	कृप	भ्वा अक. आ. वेट्	कल्पने	कल्पना गर्नु
२९	कृ	तुदा. सक. पर. सेट्	विक्षेपे	छर्नु
३०	क्रन्द	भ्वा. अक. पर. सेट्	क्रन्दने	रुनु
३१	क्रम	भ्वा. पर. अक. सेट्	पादविक्षेपे	पाइला चाल्नु
३२	क्री	क्र्या. उभ. सक. अनिट्	क्रये	किन्नु
३३	क्रीड	भ्वा. अक. पर. सेट्	क्रीडायाम्	खेल्नु
३४	क्रुध	दिवा. अक. पर. अनिट्	कोपे	रिसाउनु
३५	क्रुश	भ्वा. अक. पर. अनिट्	रोदने	कराएर रुनु
३६	क्लिश	दिवा. अक. उभ. सेट्	उपतापे	पीडित हुनु
३७	क्षम	दिवा. सक. पर. सेट्	सहने	सहनु
३८	क्षम	भ्वा. सक. आ. वेट्	सहने	सहनु
३९	क्षिप	तुदा. सक. उभ. अनिट्	प्रेरणे	फ्याँक्नु
४०	क्षुध	दिवा अक. पर. अनिट्	क्षुधायाम्	भोकाउनु
४१	क्षुभ	भ्वा. अक. आ. सेट्	सञ्चलने	खुव चल्नु
४२	खन	भ्वा. सक. उभ. सेट्	विदारणे	खन्नु
४३	खाद	भ्वा. सक. पर. सेट्	भक्षणे	खानु

४४	गण	चुरा. सक. उभ. सेट्	संख्याने	गन्नु
४५	गवेष	चुरा. सक. उभ. सेट्	अन्वेषणे	खोजी गर्नु
४६	गम	भ्वा. सक. पर. अनिट्	गतौ	हिड्नु
४७	गर्ज	भ्वा. अक. पर. सेट्	शब्दे	गर्जनु
४८	गुञ्ज	भ्वा. अक. पर. सेट्	कूजने	गुञ्नु
४९	गुप	भ्वा. सक. आत्म. सेट्	निन्दायाम्	निन्दा गर्नु
५०	गुम्फ	तुदा. सक. पर. सेट्	ग्रथने	गाँस्नु
५१	गृ	तुदा. सक. पर. सेट्	निगिरणे	निल्नु
५२	गै	भ्वा. सक. पर. अनिट्	गाने	गाउनु
५३	ग्रह	क्र्या. सक. उभ. सेट्	ग्रहणे	ग्रहण गर्नु
५४	ग्लै	भ्वा. अक. पर. सेट्	विषादे	खिन्न हुनु
५५	घट	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	चेष्टायाम्	चेष्टा गर्नु
५६	घुष	चुरा. सक. उभ. सेट्	शब्दे	शब्द गर्नु
५७	घ्रा	भ्वा. अक. पर. अनिट्	गन्धोपादाने	सुँघ्नु
५८	चकास	अदा. अक. पर. सेट्	दीप्तौ	चम्कनु
५९	चम	भ्वा. सक. पर. सेट्	अदने	खानु
६०	चर	भ्वा. सक. पर. सेट्	गतौ	हिड्नु
६१	चर्च	चुरा. सक. उभ. सेट्	अध्ययने	चर्चा गर्नु
६२	चर्व	भ्वा. सक. पर. सेट्	भक्षणे	खानु
६३	चल	भ्वा. अक. पर. सेट्	चलने	चल्नु, हिड्नु
६४	चि	भ्वा. द्विक. उभ. अनिट्	चयने	टिप्नु, चुन्नु
६५	चिन्त	चुरा. सक. उभ. सेट्	चिन्तने	चिन्तन गर्नु
६६	चुम्ब	भ्वा. सक. पर. सेट्	चुम्बने	म्वाइँ खानु
६७	चुर	चुरा. सक. उभ. सेट्	स्तेये	चोर्नु
६८	चेष्ट	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	चेष्टायाम्	चेष्टा गर्नु

६९	च्युत	भ्वा. अक. पर. सेट्	क्षरणे	चुहुनु
७०	छद	चुरा. सक. उभ. सेट्	संवरणे	ढाक्नु
७१	छिद	रुधा. सक. उभ. अनिट्	छेदने	छिनाल्नु
७२	जन	दिवा. अक. आत्म. सेट्	जनने	जन्मनु
७३	जप	भ्वा. सक. पर. सेट्	जपने	जप्नु
७४	जि	क्र्या. द्विक. पर. अनिट्	जये	जित्नु
७५	जीव	भ्वा. अक. पर. सेट्	प्राणने	बाँच्नु
७६	जृम्भ्	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	जृम्भणे	हाइ गर्नु
७७	जॄ	दिवा. अक. पर. सेट्	जरायाम्	बूढो हुनु
७८	ज्ञा	क्र्या. सक. पर. अनिट्	बोधने	जान्नु
७९	ज्वल	भ्वा. अक. पर. सेट्	ज्वलने	बल्नु
८०	टङ्क	चुरा. सक. उभ. सेट्	विदारणे	टङ्कण गर्नु
८१	डी	भ्वादि. अक. आत्म. सेट्	नभोगतौ	उड्नु
८२	तड	चुरा. सक. उभ. सेट्	ताडने	हिर्काउनु
८३	तन	तना. सक. उभ. सेट्	विस्तारे	फैलाउनु
८४	तप	भ्वा. अक. पर. अनिट्	तापे	तात्नु
८५	तर्ज	चुरा. सक. उभ. सेट्	तर्जने	डाँट्नु
८६	तिज	चुरा. सक. उभ. सेट्	तेजने	उध्याउनु
८७	तिज	भ्वा. सक. आत्म. सेट्	क्षमायाम्	सहनु
८८	तुद	तुदा. सक. उभ. अनिट्	व्यथने	पीडा दिनु
८९	तुष	दिवा. अक. पर. अनिट्	तोषे	खुशी हुनु
९०	तॄ	भ्वा. सक. पर. सेट्	तरणे	तर्नु
९१	तृप	दिवा. अक. पर. वेट्	प्लुतौ	तृप्त हुनु
९२	त्यज	भ्वा. सक. पर. अनिट्	त्यागे	छोड्नु
९३	त्रप	भ्वा. अक. आत्म. वेट्	लज्जायाम्	लाज मान्नु

९४	त्रस	दिवा. अक. पर. सेट्	त्रासे	डराउनु
९५	त्रुट	तुदा. अक. पर. सेट्	द्वैधीभावे	टुट्नु
९६	त्रै	भ्वा. सक. आत्म. अनिट्	पालने	रक्षा गर्नु
९७	त्वर	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	वेगे	हतारिनु
९८	दण्ड	चुरा. दिवक. उभ. सेट्	दण्डने	दण्ड दिनु
९९	दंश	भ्वा. सक. पर. अनिट्	दंशने	डस्नु
१००	दह	भ्वा. सक. पर. अनिट्	दाहे	डढाउनु
१०१	दा	जुहो. सक. उभ. अनिट्	दाने	दिनु
१०२	दिव	दिवा. पर. अ./स. सेट्	क्रीडादिषु	क्रीडा गर्नु आदि
१०३	दिश	तुदा. सक. उभ. अनिट्	देशने	उच्चारण गर्नु
१०४	दीप	दिवा. अक. आत्म. सेट	कान्तौ	चम्कनु
१०५	दुष	दिवा. अक. पर. अनिट्	दोषे	दोष दिनु
१०६	दुह	अदा. द्वि. उभ. अनिट्	दोहने	दुहुनु
१०७	दृ	तुदा. सक. आत्म. अनिट्	.आदरे	आदर गर्नु
१०८	दृश	भ्वा. सक. पर. अनिट्	दर्शने	हेर्नु
१०९	दृ	क्र्या. सक. पर. सेट्	विदारणे	दार्नु
१११	द्युत	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	विद्योते	चम्कनु
११२	द्रु	भ्वा. अक. पर. अनिट्	द्रवे	पगलनु
११३	द्रुह	दिवा. अक. पर. वेट्	द्रोहे	द्रोह गर्नु
११४	धा	जुहो. सक. उभ. अनिट्	धारणे, पोषणे च	धारण र पोषण गर्नु
११५	धाव	भ्वा. अउभ. अक. सेट्	गतिशुद्ध्योः	हिड्नु र धुनु
११६	धृ	भ्वा. उभ. सक. अनिट्	धारणे	धारण गर्नु
११७	ध्वन	भ्वा. अक. पर. सेट्	शब्दे	शब्द निकाल्नु
११८	ध्मा	भ्वा. सक. पर. सेट्	धमने	फुक्नु
११९	ध्यै	भ्वा. सक. पर. अनिट्	चिन्तायाम्	ध्यान गर्नु

१२०	नद	भ्वा. अक. पर. सेट्	शब्दे	बज्नु
१२१	नन्द	भ्वा. अक. पर. सेट्	आनन्दे	खुशी हुनु
१२२	नम	भ्वा. सक. पर. अनिट्	नमने	ढोग्नु
१२३	नश	दिवा. अक. पर. वेट्	नाशे	नाश हुनु
१२४	निन्द	भ्वा. सक. पर. सेट्	निन्दायाम्	निन्दा गर्नु
१२५	नी	भ्वा. द्विक. उभ. अनिट्	प्रापणे	लैजानु
१२६	नुद	तुदा. सक. उभ. अनिट्	प्रेरणे	चल्नु
१२७	नृत	दिवा. अक. पर. सेट्	नर्तने	नाच्नु
१२८	पच	भ्वा. सक. उभ. अनिट्	पाके	पाक्नु, पकाउनु
१२९	पठ	भ्वा. सक. पर. सेट्	पठने	पढ्नु
१३०	पत	भ्वा. अक. पर. सेट्	पतने	खस्नु
१३१	पद	दिवा. सक. आत्म. अनिट्	गतौ	हिड्नु
१३२	पा	भ्वा. सक. पर. अनिट्	पाने	पिउनु
१३३	पा	अदा. सक. पर. अनिट्	रक्षणे	रक्षा गर्नु
१३४	पाल	चुरा. सक. उभ. सेट्	रक्षणे	रक्षा गर्नु
१३५	पीड	चुरा. सक. उभ. सेट्	पीडने	पडा दिनु
१३६	पुष	दिवा. सक. पर. अनिट्	पुष्टौ	पुष्ट हुनु
१३७	पुष्प	दिवा. अक. पर. सेट्	विकासे	फुल्नु
१३८	पूज	चुरा. सक. उभ. सेट्	पूजने	पूजा गर्नु
१३९	पूर	चुरा. सक. उभय. सेट्	पूर्तौ	भर्नु
१४०	प्रच्छ	तुदा. द्विक. पर. अनिट्	जिज्ञासायाम्	सोध्नु
१४१	प्लव	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	प्लवने	उत्रनु
१४२	फल	भ्वा. सक. पर. सेट्	निष्पत्तौ	फल्नु
१४३	फुल्ल	भ्वा. अक. पर. सेट्	विकाशे	फुल्नु
१४४	बुध	भ्वा. सक. पर. सेट्	ज्ञाने	जान्नु

१४५	ब्रू	अदा. द्विक. उभ. सेट्	कथने	भन्नु
१४६	भक्ष	चुरा. सक. उभ. सेट्	भक्षणे	खानु
१४७	भज	भ्वा. उभ. सक. अनिट्	सेवायाम्	भज्नु
१४८	भर्त्स	चुरा. उभ. सक. सेट्	भर्त्सने	गाली गर्नु
१४९	भा	अदा. अक. पर. अनिट्	दीप्तौ	चम्कनु
१५०	भाष	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	कथने	भन्नु
१५१	भास	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	दीप्तौ	शोभित हुनु
१५२	भिक्ष	भ्वा. द्विक. आत्म. सेट्	याचने	माग्नु
१५३	भिक्ष	भ्वा. द्विक. आत्म. सेट्	याचने	माग्नु
१५४	भू.	भ्वा. अक. पर. सेट्	सत्तायाम्	हुनु
१५५	भूष	चुरा. सक. उभ. सेट्	भूषणे	सिगार्नु
१५६	भृ	जुहो. सक. परस्मै. अनिट्	भरणे, पोषणे	पालन, पोषण गर्नु
१५७	भ्रम	भ्वा. पर. अक. सेट्	भ्रमणे	घुम्नु
१५८	भ्रस्ज	तुदा. उभ. सक. अनिट्	पाके	भुट्नु
१५९	भ्राज	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	दीप्तौ	चम्कनु
१६०	मण्ड	भ्वा. पर. सक. सेट्	भूषणे	सिगार्नु
१६१	मन	तना. आत्म. सक. सेट्	बोधे	ठान्नु
१६२	मन्त्र	तुदा. आत्म. सक. सेट्	गुप्त परिभाषणे	गोप्य कुरा गर्नु
१६३	मन्थ	त्र्या. पर. सक. सेट्	विलोडे	मथ्नु
१६४	मस्ज	तुदा. पर. अक. अनिट्	मज्जने	डुब्नु
१६५	मा	अदा. पर. सक. अनिट्	माने	नाप्नु
१६६	मान	भ्वा. आत्म. सक. सेट्	विचारणे	छलफल गर्नु, विचार गर्नु
१६७	मार्ग	चुरा. उभ. सक. सेट्	अन्वेषणे	खोज्नु
१६८	मार्ज	चुरा. उभ. सक. सेट्	मार्जने	सफा/शुद्ध गर्नु

१६९	मिल	तुदा. उभ. अक. सेट्	श्लेषे	मिल्नु
१७०	मील	भ्वा. पर. अक. सेट्	निमेषणे	चिम्लनु
१७१	मुच	तुदा. उभ. सक. अनिट्	मोचने	छोड्नु
१७२	मुष	क्र्या. पर. द्विक. सेट्	स्तेये	चोर्नु
१७३	मूर्छ	भ्वा. पर. अक. सेट्	मोहे	मूर्छा पर्नु
१७४	मुह	दिवा. पर. अक. सेट्	विमोहे	मोहित हुनु
१७५	मृश	भ्वा. पर. सक. सेट्	परामर्शे	सल्लाह लिनु
१७६	यज	भ्वा. उभ. सक. अनिट्	यागे	यज्ञ गर्नु
१७७	यत	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	प्रयत्ने	प्रयास गर्नु
१७८	या	अदा. पर. सक. अनिट्	गतौ	जानु
१७९	याच	भ्वा. उभ. द्विक. सेट्	याचने	माग्नु
१८०	युज	रुधा. उभ. सक. अनिट्	योगे	जोडिनु
१८१	युध	दिवा. सक. आत्म. अनिट्	योधने	लड्नु
१८२	रक्ष	भ्वा. सक. पर. सेट्	रक्षणे	रक्षा गर्नु
१८३	रच	चुरा. सक. उभ. सेट्	विधाने	रच्नु
१८४	रञ्ज	दिवा. उभ. सक. अनिट्	रञ्जने, प्रीतौ च	रङ्गाउनु, खुशी हुनु
१८५	रभ	भ्वा. आत्म. सक. अनिट्	आरम्भे	आरम्भ गर्नु
१८६	रम	भ्वा. आत्म. अक. अनिट्	क्रीडायाम्	खेल्नु
१८७	रुच	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	प्रीतौ	रुचाउनु
१८८	रुद	अदा. अक. पर. सेट्	रोदने	रुनु
१८९	रुध	रुधा. द्विक. उभ. अनिट्	आवरणे	थुन्नु, रोक्नु
१९०	रुह	भ्वा. अक. पर. अनिट्	रोहणे	उम्रनु
१९१	लभ	भ्वा. सक. आत्म अनिट्	प्राप्तौ	पाउनु
१९२	लस	भ्वा. अक. पर. सेट्	दीप्तौ	शोभित हुनु
१९३	लष्ज	भ्वा. अक. आत्म. सेट्	व्रीडायाम्	लजाउनु

१९४	लिख	तुदा. सक. पर. सेट्	लेखने	लेख्नु
१९५	लिप	तुदा. सक. उभ. अनिट्	लेपने	लिप्नु
१९६	लू	क्र्या. सक. उभ. सेट्	छेदने	काट्नु
१९७	लोक	भ्वा. सक. आत्म. सेट्	दर्शने	हेर्नु
१९८	लोच	भ्वा. सक. आत्म. सेट्	दर्शने	हेर्नु
१९९	वच	अदा. अक. पर. अनिट्	व्यक्तवाचि	स्पष्ट बोल्नु
२००	वण्ट	चु. सक. उभ. सेट्	विभागे	बाड्नु
२०१	वद	भ्वा. सक. पर. सेट्	वाचि	बोल्नु
२०२	वप	भ्वा. सक. उभ. सेट्	बीजसन्ताने	रोप्नु
२०३	वम	भ्वा. सक. उभ. सेट्	उद्गिरणे	छाद्नु
२०४	वस	भ्वा. अक. पर. अनिट्	निवासे	बस्नु
२०५	वस	अदा. सक. आत्म. सेट्	आच्छादने	ढाक्नु
२०६	वह	भ्वा. अक. उभ. अनिट्	प्रापणे	पुऱ्याउनु,बग्नु
२०७	वर्ष	भ्वा. उभ. अक. सेट्	वर्षणे	बर्सनु
२०८	वाछ	भ्वा. सक. पर. सेट्	वाञ्छायाम्	इच्छा गर्नु
२०९	विद	अदा. सक. पर. सेट्	ज्ञाने	जान्नु
२१०	विद	दिवा. अक. आत्म. अनिट्	भुवि	रहनु
२११	विश	तुदा. पर. अक. अनिट्	प्रवेशे	प्रवेश गर्नु
२१२	वृत	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	वर्तने	रहनु
२१३	वृध	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	वृद्धौ	बढ्नु
२१४	वेप	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	कम्पने	काप्नु
२१५	व्यथ	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	दुःखे	दुःखित हुनु
२१६	शक	स्वा. पर. सक. अनिट्	शक्तौ	सक्नु
२१७	शक	भ्वा. आत्म. सक. सेट्	सन्देहे	शङ्का गर्नु
२१८	शास	अदादि. पर. द्विक. सेट्	शासने	शिक्षा दिनु

२१९	शिक्ष	भ्वा. आत्म. सक. सेट्	शिक्षणे	सिक्नु
२२०	शी	अदा. आत्म. अक. सेट्	शयने	सुत्नु
२२१	शुभ	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	दीप्तौ	सुहाउनु
२२२	श्वस	अदा. पर. अक. सेट्	प्राणने	सास फेर्नु
२२३	श्रि	भ्वा. उभ. सक. सेट्	सेवने	सेवा गर्नु
२२४	श्रु	भ्वा. पर. सक. अनिट्	श्रवणे	सुन्नु
२२५	श्लाघ	भ्वा. आत्म. सक. सेट्	प्रशंसने	प्रशंसा गर्नु
२२६	सद	तुदा. पर. सक. अनिट्	विषादे गतौ च	दुःख पाउनु, हिड्नु
२२७	सह	भ्वा. आत्म. सक. सेट्	सहने	सहनु
२२८	सान्त्व	चुरा. उभ. सक. सेट्	सान्त्वने	सान्त्वना दिनु
२२९	सिच	तुदा. उभ. सक. अनिट्	सेचने	भिजाउनु
२३०	सिध	भ्वा. पर. सक. सेट्	गतौ	हिड्नु
२३१	सिव	दिवा. पर. सक. सेट्	तन्तुसन्ताने	सिउनु
२३२	सू	दिवा. आत्म. सक. वेट्	प्रसवे	जन्माउनु
२३३	सूच	चुरा. उभ. सक. सेट्	सूचने	सूचना गर्नु
२३४	सृ	भ्वा. पर. सक. अनिट्	गतौ	सर्नु
२३५	सृज	तुदा. पर. सक. अनिट्	विसर्गे	सृष्टि गर्नु
२३६	सेव	भ्वा. आतम. सक. सेट्	सेवने	सेवा गर्नु
२३७	स्खल	भ्वा. पर. सक. सेट्	स्खलने	खस्नु
२३८	स्था	भ्वा. अक. पर. अनिट्	गतिनिवृत्तौ	रहनु
२३९	स्ना	अदा. अक. पर. अनिट्	शौचे	नुहाउनु
२४०	स्निह	दिवा. सक. पर. वेट्	स्नेहे	माया गर्नु
२४१	स्पन्द	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	किञ्चिच्चलने	केही चल्नु
२४२	स्पृह	चुरा. उभ. सक. सेट्	ईप्सायाम्	इच्छा गर्नु
२४३	स्पृश	तुदा. पर. सक. अनिट्	स्पर्शे	छुनु

२४४	स्फुट	तुदा. पर. अक. सेट्	विकसने	प्रकट हुनु
२४५	स्मृ	भ्वा. पर. सक. अनिट्	स्मरणे	सम्भनु
२४६	स्वप	अदा. पर. अक. अनिट्	स्वप्ने	सुत्नु
२४७	स्रंश	भ्वा. आत्म. अक. सेट्	अवस्रंसने	तल सर्नु
२४८	हन	अदा. पर. सक. अनिट्	हिंसायां गतौ च	मार्नु, हिड्नु
२४९	हस	भ्वा. पर. अक. सेट्	हसने	हाँस्नु
२५०	हा	जुहो. पर. सक. अनिट्	त्यागे	छोड्नु
२५१	हृ	भ्वा. उभ. द्विक. अनिट्	हरणे	हर्नु
२५२	ह्री	जुहो. पर. अक. अनिट्	लज्जायां	लजाउनु
२५३	ह्वे	भवा. उभ. सक. अनिट्	स्पर्धायाम् शब्दे च	स्पर्धा गर्नु, बोलाउनु

[illegible]पालाया ए[illegible]

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयका महत्त्वपूर्ण प्रकाशनहरू

पुस्तक	लेखक/सम्पादक/अनुवादक/टीकाकार/टिप्पणीकार	मूल्य
१. स्कन्दपुराणस्य अम्बिकाखण्डः	सं. कृष्णप्रसाद भट्टराई	१२[illegible]/-
२. कालचक्रान्तर्गतो ज्योतिष्प्रभागः	सं. प्रा. श्रीनयराज पन्त आदि	[illegible]/-
३. रामराज्यम्	ले. पूर्णप्रसाद ब्राह्मण	[illegible]/-
४. षड्दर्शनीसङ्ग्रहः	ले. जापराज, सं. डा. दीर्घराज घिमिरे	[illegible]/-
५. जनकदर्शनम्	ले. डा. स्वामी रामानन्दगिरि	१[illegible]/-
६. श्रीकृष्णश्रीरामचरितादर्शः	ले. पूर्णप्रसाद ब्राह्मण	३[illegible]/-
७. श्रीकृष्णचरितामृतम्	ले. पं. दधिराम मरासिनि	२[illegible]/-
८. स्तवमाला	ले.पं. दधिराम मरासिनि	३०/-
९. पदार्थीयदिव्यचक्षुः	ले. सुमति उमापति, सं. प्रा. श्रीरामेश्वर शर्मा	४५/-
१०. हरिकेलिमहाकाव्यम्	ले. वंशमणि, सं. डा. वेणीमाधव ढकाल	२००/-
११. श्रीस्वर्गद्वारी-महाप्रभुचरित्र	ले. श्री दुर्गादत्त पौड्याल	४५/-
१२. संस्कृतविद्वत्सम्मेलनसंस्मरणग्रन्थः	सं. प्रा. श्रीशिवहरि मरहट्टा आदि	२४०/-
१३. संस्कृतशिक्षणाभ्यासः (प्रथमभागः)	ले. प्रा. श्रीनीलमणि ढुङ्गाना	५२/-
१४. संस्कृतशिक्षणाभ्यासः (द्वितीयभागः)	ले. प्रा. श्रीनीलमणि ढुङ्गाना	५०/-
१५. आशौच-विवेचन	ले. प्रा. डा. रामचन्द्र गौतम	७५/-
१६. मधुरिमा (संस्कृतकवितासङ्ग्रहः)	सं. सहप्रा. श्रीभागवत शर्मा आदि	२५/-
१७. गण्डकीगौरवम्	ले. उमानाथ पन्थी, सं. डा. वेणीमाधव ढकाल आदि	३०/-
१८. श्रीरामचरितामृतम्	ले. दधिराम मरासिनि, सं.डा.वेणीमाधव ढकाल आदि	५०/-
१९. साहित्यप्रवेशिका	ले. प्रा. श्रीतीर्थराज सुवेदी आदि	५०/-
२०. व्याकरणप्रवेशिका	ले. प्रा. श्रीस्थानेश्वर गौतम आदि	१००/-
२१. श्री ५.वीरेन्द्र ग.आ.र.म. स्मारिका	सं. प्रा. श्रीस्थानेश्वर गौतम आदि	१००/-
२२. कर्मकाण्डभास्करः	ले. दधिराम मरासिनि,सं.डा. वेणीमाधव ढकाल आदि	२१५/-
२३. संस्कृत-नेपालीशब्दकोशः	ले. कुलचन्द्र गौतम, सं.डा. वेणीमाधव ढकाल आदि	२६५/-
२४. तन्त्रचिन्तामणिः (पूर्वभागः)	ले. नवमी सिंह, सं. प्रा.श्रीविद्यानाथ उपाध्याय	२९०/-
२५. नेपाली कविता र ध्वनि सिद्धान्त	ले. प्रा. अम्बिकाप्रसाद अधिकारी	४०/-
२६. स्थानीय जडिबुटीद्वारा स्वास्थ्य रक्षा	ले. डा. श्यामसमणि अधिकारी	१२५/-
२७. गोरखादरबार क्षेत्रको सांस्कृतिकपक्ष	ले. लोकप्रसाद शर्मा भट्टराई	२८५/-
२८. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्- समन्वयाध्यायः नेपालीभाषानुवादसहितः	भाष्यकार-शङ्कराचार्य, अनुवादक पं. मीन-प्रसाद नेपाल, सं.डा. वेणीमाधव ढकाल आदि	४१५/-
२९. हरिकेलिनवनीतम्, मञ्जुबोधिनीटीका-विलसितम्	ले. वंशमणिशर्मा टीकाकार- डा. वेणीमाधव ढकाल	६८/-
३०. गण्डकीमाहात्म्यम्	अनुवादक- डा. टीकाराम अधिकारी	९५/-
३१. संस्कृतरचनाप्रकाशः - १	ले. प्रा. श्री नीलमणि ढुङ्गाना आदि	८६/-
३२. संस्कृतरचनाप्रकाशः - २	ले. प्रा. श्री नीलमणि ढुङ्गाना	५८/-
३३. संस्कृतरचनाप्रकाशः - ३	ले. प्रा. श्री नीलमणि ढुङ्गाना	४२/-
३४. सुन्दरचरितनाटकम्, यशोदाभिधया संस्कृतटीकयाऽलङ्कृतम्	ले. छविलाल सूरि टीकाकार- प्रा. नीलमणि ढुङ्गाना	९५/-
३५. नेपालभारतसम्बन्धसंस्कृतविद्वद्गोष्ठी स्मारिका	सं. प्रा. श्री तीर्थराजसुवेदी आदि	१५५/-
३६. अन्त्यकर्मपद्धतिः (नेपालीभाषाटिप्पणीसहिता)	ले. पं. दधिराममरासिनि, टिप्पणीकार - श्रीऋषिराममशर्मा घिमिरे	
३७. पं कुलचन्द्र गौतम र उनको साहित्य साधना	ले. डा. टीकाराम अधिकारी	